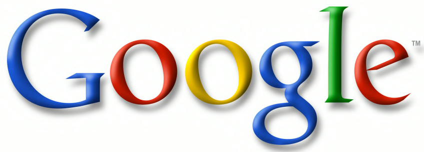

SOCIALE BIBLIOTHEEK
ONDER REDAKTIE VAN
MR P. J. TROELSTRA EN
HENRI POLAK

HET KAPITALISME IN NEDERLAND

DOOR

W. H. VLIEGEN

Het Kapitalisme in Nederland.

In de

Sociale Bibliotheek

zijn medė verschenen:

No. 1. ROBERT BLATCHFORD. **Droevig Engeland.** Vertaald door Henri Polak. Met een naschrift van Herm. Heijermans Jr.

No. 2. HENRIETTE ROLAND HOLST. **Kapitaal en Arbeid in Nederland.**

No. 3. JOH. VISSER. **De Ondergang van een wereld.**

No. 4. KARL KAUTSKY. **Thomas More en zijn Utopie.** Uit het Duitsch vertaald door J. F. Ankersmit. Met portret van Thomas More.

No. 5. F. M. WIBAUT. **Trusts en Kartellen.**

No. 6. JOS. LOOPUIT. **Het Anarchisme in de Arbeidersbeweging.**

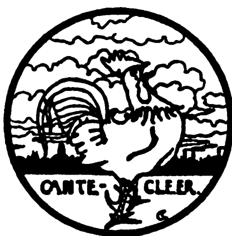
„SOCIALE BIBLIOTHEEK", No. 7.

Het Kapitalisme in Nederland.

Een sociaal-ekonomische studie,

DOOR

W. H. VLIEGEN.

H. A. WAKKER & Co. — ROTTERDAM. MCMVI.

VOORWOORD.

De grondslag van heel onze socialistische wetenschap is de kennis van de maatschappij waarin wij leven, een kennis die, bij de enorme ingewikkeldheid van het maatschappelijk samenstel, lang niet eenvoudig is. Niets is gevaarlijker dan het omslaan van enkele hier of daar gekonstateerde feiten, over alle landen en alle bedrijven. Men bouwt zoodoende wel eenige gemakkelijk te herhalen formules op, doch deze storten, zoodra ze op een enkel punt door de feiten weersproken worden, onmiddellijk ineen.

Voor 20, 25 jaren konden wij in Nederland weinig anders doen dan ons beroepen op de maatschappelijke ontwikkeling, politieke en ekonomische, uit het buitenland. En als de daaruit getrokken konklusies niet geheel klopten met de feiten ten onzent, dan weten we dat aan de achterlijkheid onzer ekonomische ontwikkeling, terwijl omgekeerd de bourgeois-ekonomen uit enkele kleine feiten die ons weerspraken, het heele samenstel der socialistische wetenschap voor misgeboren verklaarden.

Thans gaat zulks niet meer. Sinds het urgent worden der sociale kwestie heeft het gadeslaan van de feiten een belangrijk deel uitgemaakt van de taak der sociale ekonomen, zoo burgerlijke als socialistische, en er is een materiaal verzameld dat wel is waar nog zeer onvolledig, maar toch bruikbaar is. Bovendien is de achterlijkheid onzer ekonomische ontwikkeling niet zoo heel erg meer, daargelaten of ze wel ooit erg geweest is. De kapitalistische produktiewijs in al haar veelvuldige verschijnselen en met al haar aanhangsels en uitwassen, heerscht ook in Nederland, en hare ontwikkeling gaat reeds sinds eenige tientallen van jaren wonderbaarlijk snel.

Het is nu aan de feiten reeds zeer wel te toetsen in welke richting die ontwikkeling gaat en in welk tempo.

Kortom, de tijd voor de socialistische empirische wetenschap is ook in Nederland gekomen en ik wensch in dit werkje aan de hand van de bekende feiten te doen zien in welke richting de ekonomische ontwikkeling de maatschappij stuurt.

Dit boekje is dus een proeve om tot de kennis onzer maatschappij iets bij te dragen, is meteen een bijdrage tot de beantwoording der vraag in hoeverre de maatschappelijke ontwikkelingsfeiten het socialistisch beweren staven, en het socialistisch ideaal steunen.

Hier komt iets bij.

Wij, Nederlandsche sociaal-demokraten, hebben ons bij het beschouwen van het eenigszins achterblijven der arbeidersbeweging in ons land, vaak getroost met de onderstelling dat de schuld daarvan niet te zoeken is in die beweging zelf, niet in haar eigen fouten en gebreken, verkeerden opzet of verloop, doch in de ekonomische ontwikkeling, of liever in het gebrek aan gang in de ekonomische ontwikkeling, van ons land.

Daar wàs misschien iets waars in die onderstelling, doch het wordt tijd ze te laten varen. De ekonomische ontwikkeling toch, gaat in ons land met reuzenschreden vooruit, het komt er nu op aan van de toestanden en verhoudingen die ze schept, te profiteeren.

Bij het schrijven van mijn „Dageraad der Volksbevrijding" ben ik, niet door hetgeen ik schreef, maar door haar nog eens in heel haar samenstel langs mij te zien gaan, zóó getroffen van de schromelijke fouten door de socialistische beweging in de eerste 15 jaar van haar bestaan in ons land bedreven, zóó getroffen door hare schrikwekkende impotentie in oogenblikken dat het om hare levensbelangen ging, dat ik mij heb gaan afvragen, of wij het feit van ons achterop zijn, niet eer hebben te zoeken in de geschiedenis onzer arbeidersbeweging dan in de historisch-ekonomische konstruktie van ons land.

Moet deze vraag bevestigend beantwoordt worden, dan ligt daarin een groote aanmoediging, want dan hebben wij de verbetering voor 't grootste deel reeds bewerkstelligd en voor de rest in eigen hand, terwijl wij, lag de schuld in de historisch-ekonomische konstruktie onzer Nederlandsche maatschappij, zouden hebben af te wachten tot deze zich in hare ontwikkeling wat belieft te haasten.

Ik heb deze vraag onderzocht aan de hand der beschikbare gegevens en het resultaat van mijn onderzoek bied ik bij deze aan de deelnemers en aan belangstellenden in de Nederlandsche arbeidersbeweging aan.

Ik liet 't voorafgaan door een inleiding en volgen door een konklusie, ten einde 't meer geschikt te maken voor het doel waarvoor wij leven en werken: hoofden te revolutionneeren en de dragers ervan mee te trekken in den kamp tot vrijmaking onzer klasse.

DE SCHRIJVER.

INHOUD.

EERSTE DEEL.

Het Kapitalisme.

TWEEDE DEEL.

De kapitalistische ontwikkelingsverschijnselen in Nederland.

DERDE DEEL.

Het Socialisme.

EERSTE DEEL

Het Kapitalisme.

I.

ARBEID EN KAPITAAL.

De arbeid is voor den mensch het middel om aan de zaken te komen, noodig voor zijn levensonderhoud. Zoolang de bevolking der aarde zóó dun was dat de aanwezige wilde dieren, en wilde vruchten, konden voorzien in zijn onderhoud, werkte de mensch slechts om die zaken die hij noodig had om jacht en vischvangst te kunnen uitoefenen en het vleesch en de huiden enz. der gevangen dieren te kunnen benutten, voort te brengen. Wijl zijn leven doorloopend bedreigd werd door de dieren en aan den anderen kant die dieren hem het noodige voedsel en de noodige beschuttingsmiddelen tegen de koude verschaffen moesten, ligt het voor de hand dat zijn eerste arbeid is geweest het vervaardigen van wapens in den strijd om het bestaan, dien hij tegen de dieren te voeren had.

Naarmate de oorspronkelijke onderhoudsmiddelen, vooral door het talrijker worden der menschen, zeldzamer werden, moesten deze op andere wijze in hun

onderhoud trachten te voorzien. Het middel daartoe was allereerst sommige dieren, die daartoe geschikt waren, te kweeken en te beschermen, in plaats van ze, als voorheen, te dooden waar men ze vond, en tweedens om den groei van sommige van de vruchten die men voor zijn onderhoud gebruikte, door kweekerij te bevorderen. Veeteelt en landbouw waren ontstaan.

Deze takken van bedrijf waren weer oorzaak van het ontstaan van andere. De werktuigen stelden hoogere eischen, het gebruik van dieren als trekkracht veroorzaakte weer nieuwe behoeften, wijl de eenmaal bebouwde grond veel meer waard was dan de nog onontgonnene, bleef men op vaste plaatsen wonen, werden spoedig de verblijfplaatsen anders en beter ingericht, terwijl bovendien alweer, ten einde dat door arbeid verworven bezit te beveiligen, wapens gemaakt werden, dieren afgericht en versterkingen gebouwd.

Weldra wisten de sterken en de sluwen de zwakkeren en de dommeren aan zich ondergeschikt te maken, de slavernij ontstond.

De vrije mensch poogde zich steeds aan den last van den arbeid te onttrekken, de arbeid werd aan de onvrijen opgelegd, en de vrije leefde ten koste van die onvrijen. Die macht steunde op het geweld en op het bezit.

Toen, na vele eeuwen, de menschheid ontgroeid was aan de slavernij, toen alle menschen tot vrije menschen waren geproklameerd, was het geweld in dit opzicht niet meer dienstbaar. Den eenen mensch met geweld te verplichten den anderen te dienen, is thans theoretisch niet meer toegelaten.

Maar het bezit heeft niets van zijn kracht verloren, integendeel het absorbeerde elke macht die middel tot heerschen bevat en gaf den bezitter een macht over

menschen en zaken, die vroeger slechts zelden bereikbaar was geweest.

Het bezit is een gewichtig recht. De Fransche revolutie noemde het, terstond na de vrijheid, als een der natuurlijke en onvervreemdbare rechten van den mensch. Inderdaad hangt het recht op het leven geheel af van het bezit der tot leven noodige dingen en de wijze van leven, of men leven zal in welvaart of in ellende, is eveneens geheel afhankelijk van het bezit der zaken die tot leven noodig zijn.

Met de proklameering van het recht op bezit voor iedereen, moesten de wettelijke voorrechten van sommige klassen of standen vervallen, want ten slotte hadden die voorrechten steeds het bezit als ondergrond. Dat de adel recht had op de lijfeigenen, de kerk zekere macht jegens hare leden, had alleen beteekenis wijl dat recht en die macht konden worden gebruikt om zich bezit te verschaffen. Het was dan ook zeer natuurlijk dat een maatschappij die zich van de voorrechten van geboorte, zalving e. d. wilde ontdoen, die zich ging vestigen met de gelijkheid der menschen als basis, proklameerde: „Wijl het eigendom een onschendbaar en heilig recht is, kan niemand van zijn bezit beroofd worden, behalve dan als de openbare, behoorlijk bewezen nood het eischt en onder voorwaarde van een nauwkeurige en vooruit te bepalen schadeloosstelling." Dit is de XVIIe paragraaf uit de proklamatie van de Rechten van den mensch, door de Fransche revolutie.

Nu stond het verwerven van bezit voor ieder open. Ware de ekonomische verhouding, zooals die zich tijdens de Fransche revolutie voordeed, in hoofdzaak blijven bestaan, wellicht had men het droombeeld van toen, ieder bezitter van zijn stukje grond of van zijn werk-

plaatsje, zooal niet verwezenlijkt, dan toch zeer ver nagestreefd. Het valt niet te ontkennen dat de revolutie in Frankrijk zelf het bezit over een veel grootere massa heeft doen verdeelen dan ergens elders het geval is. Frankrijk is een land met een meerderheid van kleine bezitters. Het middel voor de massa om bezit te krijgen, moest natuurlijk de arbeid zijn. Bezit komt van arbeid, bezit is een hulpmiddel tot arbeid, bezit en arbeid hooren bij elkaar.

De hoogheid van het bezit bracht de vrijheid van den arbeid mede, de vrijheid van den arbeid moest maken dat het bezit onaantastbaar werd.

Er wordt wel eens geredeneerd alsof de bourgeoisie van 1789 de arbeidersklasse wetens en willens bedroog, toen ze het recht op bezit idealiseerde tot een hoog en heilig menschenrecht.

Doch dat is niet zoo. Het was toen werkelijk in 't belang van bezitter en niet-bezitter, dat de mensch vrijheid kreeg van vakkeuze, van woonplaats, en zoo meer. De bourgeoisie dacht natuurlijk aan zich zelf, zij had handen noodig en vrijheid. Zij kon de grenzen van haar afzetgebied niet laten bepalen door eene aan haar vijandige staatsmacht, zij kon de werkkrachten die zij hard noodig had in hare opkomende nijverheid, niet door verouderde rechten laten vasthouden op het platteland.

Maar aan den anderen kant was het werkelijk ook voor de gemeenschap noodig, dat alle krachten die in de menschheid aanwezig waren, van de banden bevrijd werden, waarin de feodale maatschappij ze gekneld hield. De bourgeoisie was bovendien geen afgesloten klasse. Het is merkwaardig hoe tot in onze dagen toe, de grootste fabriekskoningen en de grootste handelsvorsten, vaak òf zelf uit de arbeidersklasse zijn voortgeko-

men, òf voortgebouwd hebben op een klein fortuintje vaak door hun vader met zwaren arbeid bijeengegaard. In ons land is dat met schier de heele fabrikantenklasse in Twente en Noord-Brabant het geval. De Regouts en de Scholtens zijn in ons land exemplaren van hetzelfde geluksras dat in elk ander land de millionnairs en in den jongsten tijd de milliardairs leverde.

Maar wat niet was, is geworden.

De arbeid geschiedde dra niet meer door den enkelen mensch met zijn eigen werktuig. Het werktuig werd ingewikkelder en duurder, de afzetmarkt al meer overvuld, het arbeidsproces, het ruilproces, met zijn krediet- en bankwezen, dat alles werd een ingewikkelde machinerie, waarvan het juist begrip volstrekt boven het begripsvermogen der groote massa staat.

En zoo heeft zich de nieuwe heerschende klasse gevormd. Bezit met intellekt gepaard. Deze klasse houdt bezit en intelligentie in hare kluisters vast. In de groote hoofdbedrijven van het ekonomische leven heerscht zij onbeperkt. Daar is van een doordringen van ook maar een honderdtal menschen in een heel land, tot in die klasse, van uit de arbeidersklasse, geen sprake. Zoo is kapitaal voor den arbeid iets onbereikbaars geworden, de bezitters van het kapitaal vormen een aparte klasse, door een afgrond gescheiden van de arbeidersklasse.

We zagen echter hierboven wat het bezit beteekent voor 's menschen bijstaan. Dat bestaan hangt geheel afvan dat bezit. De vrijheid, de gelijkgerechtigdheid, de levenszekerheid, al deze en andere Rechten van den mensch komen en verdwijnen met het bezit. Tegelijk vermeerderen daar waar het bezit zich opeenhoopt, de voorrechten en de macht. Ook de macht over de menschen die niets bezitten en die, door hun

afhankelijkheid van de bezitters, in een nieuwe slavernij geraken, alleen in vorm verschillend van vroegere vormen van slavernij.

Zal het hier noodig zijn de afhankelijkheid, de onvrijheid van de massa der arbeiders met feiten te illustreeren? Ze kunnen op iederen werkwinkel, in elke fabriek, op elke boerenhofstede bijeengegaard worden met volle handen.

Ik zal het niet doen. Doch wèl wil ik aan één feit illustreeren tot welke formidabele macht het kapitalisme komen kan door het bezit van één artikel dat in het ekonomisch proces een groote rol vervult.

Ik heb op het oog het Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndicat.

Dit Syndicat, bestaande uit een groote 100 menschen, waaronder evenwel een half dozijn die al de anderen overheerschen, wordt gevormd door de bezitters en exploiteurs van de steenkoolmijnen in Rijnland en Westfalen, omvattend circa $^2/_3$ der geheele Duitsche kolenproduktie. Er werken in die streken ruim 250,000 mijnwerkers in dienst van de lieden die dit Syndicat vormen. Deze mijnwerkers met hun gezinnen zijn op minstens 1 $^1/_4$ millioen menschen te rekenen. In dezelfde streken echter heeft zich, om de mijnen heen, een ontzaglijke industrie ontwikkeld, die eveneens in hooge mate saamgetrokken is in enkele weinige handen, voor een groot dezelfde als die de mijnen hebben, bovendien hangt de heele burgerij en handels- en handwerkstand in die streken van den gang van zaken in die mijnen af.

In de eerste maanden van 1905 brak in die mijnen een vrijwel algemeene staking uit. Meer dan 200,000 arbeiders staakten het werk, een stuk strijd tegen allerhande willekeur. Van eenige samenspreking over arbeidsvoorwaarden is daar geen sprake, die worden door het

kapitaal aan den arbeid van bovenaf opgelegd. Van eenige vrijheid van arbeid of van woonplaats is geen sprake, geen enkel wapen beschermt den arbeider. De ondernemers bepalen vrijwel willekeurig al wat zij willen.

Dit voor wat hun arbeiders betreft. Maar behalve dezen hebben zij aan zich onderworpen over een ontzaglijk gebied, schier elke industrieele en andere onderneming die kolen behoeft. Met behulp van de regeering die moedwillig de spoorvrachten hoog houdt, is dat terrein ontoegankelijk voor konkurrenten en de bedrijven zoowel als het kolenbehoevend publiek *moet* te markt gaan bij dat kolensyndikaat. De kontrakten welke die industrieelen moeten teekenen, voor een groot deel ook al omdat ze in menig ander opzicht van het syndikaat of van leden ervan afhankelijk zijn, bv. door leverantien of hoop daarop, zijn vaak zóó kras dat men kan zeggen dat het syndikaat het bestaan van honderden fabrieken en van honderdduizenden arbeiders in handen heeft.

Begin 1905 nu brak de staking uit. Niet alleen had het syndikaat tegenover zich de macht van die 200000 stakende arbeiders, achter dezen stonden de 1 1/4 Millioen georganiseerde arbeiders in alle vakvereenigingen, de heele overige arbeiderswereld, het grootste deel der bourgeois-wereld zelfs. De katholieke geestelijkheid, de geheele vooruitstrevende en de geheele centrumpers en zelfs de regeering.

Men zou haast hebben kunnen spreken van een oorlog van een dozijn menschen tegen heel een groote mogendheid.

De groote mogendheid verloor het. Het dozijn was het machtigste.

Koningen en keizers die hun volkeren despotisch wilden blijven regeeren zijn door die volkeren in bloedige revolutien weggejaagd en onttroond, waar ze nog zijn strijden de volkeren met leeuwenmoed om ze te verwijderen — en honderd jaar na 't breken van die despotie hebben we een nieuwe gekweekt, zonder uiterlijken glans en zonder klinkenden titel, doch met een wezenlijke macht tot heerschen en onderdrukken, misschien grooter dan die welke een Lodewijk den XVI op het schavot bracht.

Het kapitaal is de onbeperkte heerscher geworden over de maatschappij en over de menschen, doordien de groote massa van die menschen verwijderd gehouden wordt van het bezit, en leven moet van arbeid die niet produktief gemaakt kan worden dan door hem te verkoopen aan den kapitaalbezitter. Doch wie den arbeid verkoopt, verkoopt de handen en de hersenen, verkoopt den mensch zelf.

Hierin ligt de macht van het kapitaal over den arbeid opgesloten. Waar de een over den ander macht heeft, zal dat steeds leiden tot onderdrukking van dien ander, zij het binnen zekere grenzen. De beheerschte zal den wil van den beheerscher moeten doen. Hoeveel te meer is dat echter het geval hier, waar een onmiddellijk stoffelijk voordeel op het spel staat.

Men heeft, tot verdediging van het bestaande stelsel, aangevoerd dat er wel degelijk een overeenstemming van belang bestaat tusschen kapitalist en arbeider. Dat een onderneming druk werk heeft, dit is zoo'n gemeenschappelijk belang. Dan heeft de arbeid gelegenheid tot het verdienen van een loon, en de patroon tot het maken van winst.

Voor den individueelen arbeider kan dat in veel gevallen waar wezen, voor den arbeid als kollektiviteit niet.

Want hem geeft het niets of een bepaald voorwerp in de eene fabriek of in de andere wordt gemaakt. En dan, een dergelijke overeenkomst van belangen kan men in elke verhouding wel vinden.

Twee menschen gaan dan op weg van Haarlem naar Amsterdam. Beiden hebben één belang: behouden en vlug op de plaats hunner bestemming te zijn. De een heeft overmacht over den ander en gebruikt die om zichzelf te ontlasten van alle bagage en den ander te beladen met alle koffers en pakken die hij medetenemen heeft. Het is voor den beladene in zoo'n geval een verbazende schrale troost dat beiden toch één belang hebben. De vraag is of lasten en lusten naar evenredigheid zijn verdeeld, en daarvan is in de hedendaagsche verhouding tusschen kapitaal en arbeid in 't geheel geen sprake.

De lusten zijn voor 't kapitaal. Dit levert winst af, onafhankelijk van den persoon van den bezitter. De bezitter behoeft geen enkele persoonlijke eigenschap te hebben om zijn kapitaal rente, pacht e. d. te doen opleveren. De hoegrootheid en de vruchtbaarheid is niet gebonden aan de persoonlijkheid. Één mensch kan onnoemlijk groote kapitalen bezitten. Elk nieuw bezit geeft meer macht en meer gezag en nieuwe gelegenheid tot nieuwe vergrooting van bezit. Het kapitaal is beveiligd door een bijna volmaakte wetgeving. We zagen reeds vaak dat staten oorlogsschepen uitzonden om partikuliere vorderingen van kapitalistische ondernemingen in vreemde landen op te eischen.

Tegenover deze positie van het kapitaal zien wij dat de arbeid niet geleverd kan worden tenzij de persoon van den arbeider er zich zelf voorspant. Van dien persoon, van zijn bekwaamheid, van zijne geestelijke en lichamelijke en zedelijke eigenschappen hangt het gehalte van

den arbeid en de waarde van het produkt af. Aan dien persoon worden, behalve de eischen die den arbeid betreffen, eischen van zedelijkheid gesteld die niets met den arbeid te maken hebben en die het loon in hooge mate beïnvloeden. Een arbeider kan niet meer dan een zekere, beperkte, hoeveelheid arbeid leveren. Een timmerman die dubbel zooveel werk levert als de langzaamste kollega, is al een heele kraan. Het spreekwoord: een mensch heeft maar twee handen, teekent. Hetzelfde geldt, al is het in andere verhouding, van geestelijken arbeid. Er zijn buitengewoon vruchtbare schrijvers en schilders, maar een schrijver die in een zekeren tijd driemaal meer maakt dan een middelmatig kollega zal men niet licht vinden, terwijl één persoon aan kapitaal duizenden malen meer kan bezitten dan een middelmatig kapitalist. Hoe meer arbeid een mensch levert, hoe meer tijd hij eraan besteedt, en hoe minder hij zich sterk kan maken voor zijn belangen. Wat macht en gezag betreft, hij die buitengewoon veel arbeidt, heeft niet eens gelegenheid er gebruik van te maken. En vooral geldt dit van produktieven arbeid. Een uitzondering zou men kunnen maken voor hen wier arbeid juist uit zulke gezags- of machtsuitoefening bestaat, zooals regeeringspersonen of fabrieksbestuurders.

Door de wet beschermd is de arbeid in 't geheel niet. Slechts is ietwat arbeidswetgeving gemaakt ter verhindering van de al te groote verwoestingen, die de kapitalistische exploitatie aanrichtte onder de menschen, aan de eigenlijke afhankelijkheid waarin de arbeid ten opzichte van het kapitaal staat, heeft nog niemand ernstig getornd. Slechts voor zoover ook de arbeid kapitaalwaarde heeft, telt hij in de maatschappij mee en de klasse dergenen die van hunner handen of hersenen arbeid moeten leven, is overal de minderwaardige,

politiek, intellektueel en ekonomisch onmondig gehouden klasse.

Daarom staan kapitaal en arbeid in onze maatschappij tegenover elkander als twee vijandige machten. Degenen die slechts den laatste hebben tot hun levensonderhoud, zij wier eenig bezit de arbeidskracht is, vinden daarom het kapitaal tegenover zich als een heerschende en verdrukkende macht, georganiseerd in het kapitalisme.

Het kapitalisme begon daar waar de eene mensch, de beschikking hebbend over grondstof of arbeidsmiddelen, een ander daarvan gebruik liet maken om van die gebruikmaking voordeel te trekken. Dáár toch begon het bestaan van anderer arbeid, daar begon het erlangen van inkomen zonder eigen arbeid, daar begon ook het arbeiden om slechts een deel van de arbeidsvruchten, het andere deel bestemd zijnde voor den eigenaar van grondstof of arbeidsmiddel.

Natuurlijk was dat nog geen kapitalisme, maar het was het begin ervan.

Zoolang het bedrijf eenvoudig was, de werktuigen simpel en ruw, de grondstof gemakkelijk te bereiken, nam het kapitalisme geen grooten omvang aan. Zoodra de mensch met het eenvoudige werktuig wist om te gaan wist hij weldra het werktuig zelf ook wel machtig te worden, en het aantal lieden dat zich leende om voor anderen te werken, was niet groot. Zoodra echter werd het werktuig ingewikkeld, de grondstof moeilijk bereikbaar, het bedrijf samengestelder, of het aantal dergenen die zelf bezitter konden zijn van de tot eigen bedrijf noodzakelijke dingen, werd geringer en al de anderen werden rekruten voor het leger dergenen die met anderer werktuigen anderer grondstoffen bewerkten, voor anderer rekening en naar anderer wil en wenschen.

Gedurende vele eeuwen was dit stelsel niet in vollen omvang toe te passen.

Zoolang er standen waren, die zich langs anderen dan den gewoon kapitalistischen weg meester konden maken van andermans bezittingen, bleef de toepassing van het stelsel zeer beperkt. Vorsten, adelijken, geestelijken, vormden gedurende eeuwen, standen, die door geboorte of wijding werden afgescheiden van de andere en over die anderen regeerden en daarvan gebruik maakten om de maatschappij en het bedrijf binnen zekere perken te houden. Dat bijvoorbeeld in vorige eeuwen een groot deel des volks lijfeigenen was, die geen vrijheid hadden om dien arbeid te verrichten welken zij wilden, beperkte in hooge mate de ontwikkeling van het bedrijfsleven. Het gildewezen in de steden deed dat niet minder. Men zag daarbij dat het vaak tegen het belang der leiders in de verschillende bedrijfstakken was, dat er nieuwe bedrijfsvormen werden gevonden. Het eigenlijke kapitalistische bedrijf kwam dan ook het eerst voor daar waar door revoluties reeds een zekere mate van vrijheid was verkregen, zooals in Engeland en Nederland.

Door de Fransche revolutie van het laatst der achttiende eeuw vielen echter in dit opzicht de grenzen tusschen de menschen weg. De vrijheid van bedrijf werd onbeperkt en daarnaast werd de zekerheid van bezit schier absoluut. De politieke macht die tot dan toe een zeker gevaar had opgeleverd voor degenen die kapitaal verzameld hadden doch geen andere rechten konden laten gelden, niet tot den adel of de geestelijkheid behoorden, werd nu geheel ingericht volgens de eischen die het kapitalistisch stelsel aan de samenleving stelde.

Vrijheid van arbeid; zekerheid van bezit; gelijkheid des persoons; daarop kwamen die eischen neer.

Bizondere rechten tot dan toe verbonden aan geboorte of stand, werden afgeschaft, het bezit werd de eenige maatstaf waarnaar de menschen werden gemeten. De enkeling werd door de wet verdedigd tegen de gemeenschap.

Nu waren alle beperkingen weggevallen en kwam alles slechts op één ding neer: bezit verzamelen. Bezit gaf rechten en vrijheden, macht en gezag.

Sinds dien is het verzamelen van bezit doel en streven geworden van schier iedereen. En waar ten slotte elke waarde moest komen uit den arbeid, spreekt het van zelf dat de menschen er op uit togen om zooveel mogelijk den arbeid aan zich ondergeschikt te maken, en om tegelijk dien arbeid zoo produktief mogelijk te doen zijn.

Tegen zoo weinig mogelijk kosten produkten laten vervaardigen om die zoo duur mogelijk van de hand te doen, de goedkoopste produktie en de beste afzetmarkten, dàt werd het doel van elken leider eener onderneming.

De wetenschap, vroeger zich bij voorkeur bepalend bij het abstracte, kreeg nu handen vol werk om middelen te zoeken ter versnelling en ter vereenvoudiging der produktie. Het werktuig en de werkmethode werden het terrein waarop de wetenschap wonderen ging verrichtten. De natuurkunde en de scheikunde leverden wat er noodig was, het werktuig werd machine, de werkplaats werd fabriek, het stoomvoertuig verving te land en ter zee de oude vervoermiddelen.

En met iedere nieuwe machine greep het kapitalisme nieuwe menschen in zijn klauw. Waar het voorheen vrij eenvoudig was, om het werktuig te krijgen en zelf als onafhankelijk producent op te treden, daar wordt nu tot het verkrijgen van het machine geworden werktuig

reeds een heel kapitaal vereischt en dat kapitaal verdiende nieuw kapitaal, want ieder werktuig bracht meer voort met dezelfde kosten, bezorgde dus grootere winst aan den bezitter ervan.

Dit had ten gevolg dat er een geheele klasse ontstond van lieden die niet tijdelijk, maar voorgoed gescheiden waren van het arbeidsmiddel, 't welk teweegbracht dat zij duurzaam afhankelijk werden van, ondergeschikt aan, andere menschen, die dat arbeidsmiddel in bezit hadden.

De moderne kapitalistische klasse was ontstaan, en daartegenover het moderne proletariaat

De handwerker van weleer, die met eigen werktuig voortbracht en zelf de beschikking had over het produkt, is reeds zoo goed als verdwenen.

In de textiel-industrie alleen zijn ze bij honderdduizenden opgeruimd. Hier en daar, en dan nog in de achterlijkste streken, waar de levensstandaard absoluut beneden peil is, hebben zich nog handwevers staande gehouden, doch met groote snelheid gaat dat achteruit.

De beroepstelling van 1899, in Nederland gehouden, toont aan dat het aantal menschen, dat in de gemeenten beneden de 5000 inwoners, in de textiel-nijverheid werkte, sinds 1889 van 15647 terugging op 8996. Daarentegen steeg het in de gemeenten van 5000—100000 zielen van 25610 op 35905. Het is duidelijk, dat wij hier ook te doen hebben met het wegvallen van de huisindustrie ten platten lande.

In 't algemeen kan gezegd worden, dat naarmate een bedrijf geschikt is voor de exploitatie van de machine, het bedrijf groot-kapitalistisch is geworden en in diezelfde mate is het kapitaal erin geslaagd de menschen die in

het bedrijf werken, aan zich ondergeschikt te maken, en is de scheiding tusschen arbeider en arbeidsmiddel grooter.

Het wezen van het kapitalisme is dus dit: het kapitaal, waaronder de arbeidsmiddelen, grondstoffen enz. zijn begrepen, is in handen van één klasse, van de kapitalistische klasse. De arbeider moet, om in zijn onderhoud te voorzien, arbeiden kunnen. Hij kan echter alleen dan arbeiden, als hij in gelegenheid is het arbeidsmiddel en de grondstof te bereiken. De toegang daartoe wordt hem opengesteld door den bezitter van het arbeidsmiddel, doch alleen dan als die bezitter er kans toe ziet op hem eenige winst te behalen.

Daargelaten nu de volslagen afhankelijke positie, waarin de niet-bezitter van het arbeidsmiddel tegenover den bezitter komt te staan, spreekt het bij deze verhouding van zelf, dat elke verbetering van de produktie-, ruil- of verkeersmiddelen, slechts den bezitter ten goede komt. Hij bezit het betere arbeidsmiddel dat goedkoopere produktie mogelijk maakt. Hij zet het produkt af en profiteert daarbij van de betere verkeersmiddelen. Hij ontvangt den prijs en elke vereenvoudiging van het ruilmiddel komt hem ten goede.

Bij dit stelsel spreekt het van zelf, dat heel het nut van elken vooruitgang slechts direkt ten goede komt aan ééne klasse, terwijl bovendien elke vermeerdering van de doode produktieve krachten, van de machines, van de eenvoudiger produktiemiddelen, nieuwe konkurrentie vormt voor de menschelijke leveranciers van arbeidskracht. Honderd arbeiders in een machinaal toegerust grootbedrijf produceeren onvergelijkelijk veel meer dan honderd arbeiders, die met primitievere middelen werken en daarom vormen de door de nieuwere pro-

duktievormen buiten werk gestooten lieden een reservevoorraad van arbeidskracht, die op den prijs der arbeidskracht een neerdrukkenden invloed uitoefent. Zoodat de nieuwe produktieve krachten steeds medewerken om de afhankelijkheid van de arbeidersklasse in stand te houden.

Slechts één element is er in het kapitalistisch stelsel dat de tendenz heeft de vruchten van de betere produktiewijze ten goede te laten komen aan de groote massa, en dat is de konkurrentie. Doch bij die tendenz is ook terstond de tegen-tendenz, die de werking der eerste voor een groot deel neutraliseert.

De konkurrentie maakt dat de afzet der produkten aan den laagst mogelijken prijs moest plaats hebben, want de een tracht al meer af te zetten dan de ander en het middel daartoe is goedkoopte. Door deze konkurrentie dalen dus de prijzen en komt de verbeterde produktiewijze ten goede aan de gezamenlijke konsumenten, die voor een zelfde hoeveelheid geld méér kunnen koopen. Dat is de gewone werking der konkurrentie.

Maar nu de tegen-tendenz. De zucht om veel te verkoopen, en veel verkoopen wil zeggen aan lage prijzen verkoopen, heeft voor gevolg de uiterste zuinigheid in de produktie, dus ook dat weer de goedkoopst mogelijke arbeidskacht gezocht wordt, en zoodoende komt terstond op de arbeiders een deel van den last dier lage prijzen terecht door de mindere waarde der arbeidskracht, waarvan zij de leverancier zijn.

En vindt het produkt geen voldoenden afzet, is er te veel voortgebracht in evenredigheid tot de koopkracht, ook dan is er gedurende eenigen tijd overvloed van arbeidskracht, en treedt een waardevermindering en bij velen een geheel ongebruikt blijven der arbeidskracht in.

De werking van het kapitalistisch stelsel is dus deze: dat door de scheiding tusschen arbeid en arbeidsmiddel, de voordeelen der produktie-verbeteringen geheel ten goede komen aan de bezitters van het laatste, terwijl de nadeelen van het stelsel allereerst drukken op hen die de arbeidsmiddelen niet bezitten, doch van het gebruik geheel en al afhankelijk zijn.

Zóódoende is het kapitalisme het stelsel van uitbuiting van den mensch door den mensch, het stelsel, waarbij de eene klasse de produktieve krachten, door het bezit der doode produktiemiddelen, kan benutten om zelf de voordeelen van heel den menschelijken arbeid tot zich te trekken en de andere klasse door de scheiding tusschen het produktiemiddel en de arbeidskracht, geheel aan zich ondergeschikt te maken.

Zoo beheerscht de bezitter der produktiemiddelen menschen en zaken, en zoo beheerscht het kapitalisme de geheele samenleving.

II.

KAPITAALMARKT EN KAPITAALWINST.

Onder kapitaal hebben wij te verstaan al datgene wat den bezitter ervan, zonder eigen arbeid, inkomen verschaffen kan. Een tuin die door den bezitter zelf wordt bebouwd is ook kapitaal, al verschaft bij hem geen inkomen zonder eigen arbeid. Een fabriek die met verlies werkt is ook kapitaal, al levert ze den bezitter geen inkomen.

Deze eigenschap van zonder eigen arbeid inkomen te kunnen verschaffen is eigen aan alle kapitaal, onverschillig in welke funktie 't gebruikt wordt, mits 't in een of andere onderneming gebruikt wordt. De boer die een zekere hoeveelheid geld in een kous bewaart, legt dat kapitaal, ekonomisch gesproken, braak, hij stelt het op non-aktiviteit, het levert niets op, is dus feitelijk geen kapitaal. Kapitaal levert alleen dan iets op als 't den arbeid tot een of ander dienstig is, als 't een zekere hoeveelheid arbeidsvrucht naar zich toehaalt en dat kan het alleen door er een of andere maatschappelijke funktie te vervullen.

Naar den aard van die funktie kan men aan kapitaal verschillende namen geven. Allereerst hebben we het produktieve kapitaal, dat is het kapitaal dat bij de produktie zelf een rol speelt. Daartoe behooren alle goederen en gereedschappen, dienstig bij de produktie, dus de grondstoffen, de machines en werktuigen, de grond en de dieren bij den landbouw, de werkplaatsen, fabrieken, magazijn, schuren, stallen, wegen, sporen, kanalen, dijken, leidingen, voorraden en zoo voort. Het geld dat als bedrijfskapitaal dienst doet, kan hier ook bij gerekend worden. Hetgeen dit kapitaal uit het bedrijf trekt, noemt men winst.

Het rentetrekkende kapitaal kan men dat deel van het kapitaal noemen dat belegd is in goederen die men tegen vergoeding tijdelijk of voor goed aan anderen afstaat. Hieronder is te verstaan de huizen die men verhuurt, de grond die men verpacht, hypotheken of andere voorschotten die men leent, de belooning die het kapitaal voor dezen vorm van aanwending trekt, heet pacht, huur of rente.

Een derden kapitaalvorm kan men noemen het circu-

latie-kapitaal, waaronder is te verstaan het kapitaal in banken en dergelijke ondernemingen, dienstig tot dekking der kredietbrieven, alsmede het in omloop zijnde geld, voor zoover dat niet als bedrijfskapitaal in ondernemingen dienst doet.

Dit zijn niet alle kapitaalvormen, maar het zijn de voornaamste.

Wat doet het kapitaal nu in deze funktiën? Een produktieve kracht is het niet. De natuur en de dierlijke en menschelijke arbeid zijn de eenige produktieve krachten. Het produktieproces bestaat altijd hierin dat menschelijke arbeid zich paart aan natuurkrachten of gebruik maakt van natuurlijke eigenschappen van voorwerpen of stoffen zoodat uit het proces eenig voorwerp te voorschijn komt, dat bruikbaar is, dus waarde heeft. Soms bestaat de arbeid in het verzamelen van natuurprodukten (bv. de visscherij), dan helpen wij enkel de natuur een handje (bv. de vruchtenkweekerij) om hare voortbrengst te verbeteren. In andere gevallen ondergaat het ruwe natuurprodukt een langdurige en kunstige bewerking voor het tot iets dienen kan (ertsen).

Het kapitaal dient in het produktieproces hiertoe dat het de noodige werktuigen en grondstoffen ter beschikking stelt en de noodige arbeidskracht koopt, kortom gedurende het arbeidsproces de produktieve krachten onderhoudt. Alvorens dat arbeidsproces is afgeloopen, is er geen produkt, kan dat produkt dus nog niet verkocht worden. Daartoe moet het eerst klaar zijn. Hoe langer dat proces duurt en hoe ingewikkelder het is, hoe noodzakelijker funktie het kapitaal vervult. Om een wilde vrucht te plukken, heeft men geenerlei kapitaal noodig, maar om vruchten te kweeken, boomen te planten en zekeren tijd af te wachten tot ze vruchten dragen, wel.

Hoe ingewikkelder het arbeidsproces wordt, hoe meer machines en werktuigen men er bij gebruikt, hoe moeilijker de grondstoffen te verkrijgen zijn, hoe verder de afzetmarkt gelegen is, hoe meer kapitaal er in een zaak noodig is. Het bedrijf wordt eerst groot-kapitalistisch bedrijf als het ook technisch in 't groot gedreven wordt.

Een klein bedrijf, neem een kleine schoenmakerij, waar één man met een of twee helpers werkt, koopt zijn grondstoffen met kleine hoeveelheden en levert zijn produkten om de enkele dagen af. Kapitaal van beteekenis is daar niet noodig, en hoewel de winst die de schoenmaker op zijn helpers behaalt, op hetzelfde beginsel berust, kan hier toch moeilijk van kapitaalwinst gesproken worden, wijl de man zoo goed als zonder kapitaal werkt. Zijn winst berust misschien minder op het bezit van de produktiemiddelen dan op persoonlijke eigenschappen van hem of van zijn helpers. Hier speelt het toeval, vakbekwaamheid, zelfs de ligging van een huis, vaak een rol.

Zoodra echter een bedrijf grooter is, als het eenige tientallen of honderdtallen arbeiders exploiteert, moet het grooter sommen beschikbaar hebben om aan al die menschen arbeidsgelegenheid te verschaffen. Niet alleen dat er gebouwen, werktuigen, machines noodig zijn, niet alleen gaan groote sommen zitten in de grondstoffen, ook het arbeidsloon moet worden betaald langen tijd vóór het produkt te gelde kan worden gemaakt. Dit te gelde maken zelf eischt vaak groote uitgaven, en de bedrijven die op bestelling werken, hebben toch steeds halffabrikaat in groote voorraden gereed. Bij groote handelsbedrijven, bazars e. d. zitten alleen in de voorraden reeds reusachtige kapitalen, anderen, vooral de verkeersbedrijven, spoorwegen, scheepvaartbedrijven, kosten weer meer aan materiaal.

Zulke bedrijven moeten duizenden en duizenden aan winst opleveren voor het kapitaal een middelbare rente heeft bereikt, een winst, wier som in geen verhouding staat tot de arbeid van de een of andere persoon. Is zoo'n kapitaal van een of van een paar menschen, dan is de som die zij ontvangen vaak het honderdvoudige van wat de bekwaamste werker als loon zou kunnen vergen. De kapitaalwinst is dus een van den persoon des bezitters onafhankelijke zaak. Door het kapitalistisch stelsel trekt het die winst naar zich toe, ook al staat de bezitter in geen enkele nadere betrekking tot het bedrijf waarin 't werd aangewend.

Deze karaktertrek wordt nog versterkt bij het rentetrekkend kapitaal. Een huis dat wordt verhuurd, een stuk grond dat wordt verpacht, een hypotheek die wordt voorgeschoten, al deze zaken leveren kapitaalwinst op zonder dat de persoon van den bezitter er verder naar behoeft om te zien. Daardoor is wèl is waar in den regel de rente aan een vast bedrag gebonden, een zekere van te voren overeengekomen tax, maar daar staat weer tegenover dat de vrees voor verlies, die bij in bedrijven gestoken kapitaal nog wel eens gewettigd is, hier geheel vervallen kan. Wel stijgt en daalt de rentetax eenigszins naarmate het betrokken bedrijf rendeert, men denke aan de grondprijzen in den landbouw, maar op 0 komt die tax nooit.

Zoo zien wij dat het kapitaal in zich zelf, op welke wijs het ook aangewend wordt, de eigenschap heeft een zekere winst naar zich toe te trekken. Het vermeerdert steeds, het slijt niet. Want waar er slijtbare voorwerpen voor aangeschaft zijn, is daarmede in het bedrijf zelf gerekend en wordt door afschrijving voor geleidelijke vermeerdering gezorgd. De huur van een huis is altijd vrij

wat hooger dan de rentetax van het geld dat het heeft gekost, wijl op een zekere slijtage moet worden gerekend. Het kapitaal loopt in zijn wezen volstrekt geen verminderingsrisico. Het kan die loopen door verkeerde aan wending, een noodzakelijk deel van zijn bestaan maakt die risico niet uit en de verzekering er tegen is gemakkelijk genoeg.

Een huis kan verbranden, dat is kapitaalvernietiging, doch het verzekeringswezen heeft de risico ondervangen. Er kan een kapitaal worden verloren in een onderneming, doch alleen als die onderneming door een of andere omstandigheid een minderwaardige was. In normale omstandigheden op gewone wijze geëxploiteerd is aan die exploitatie geenerlei risico verbonden en wordt het kapitaal steeds grooter. Er wordt voortdurend nieuw kapitaal mee gekweekt.

Het valt natuurlijk niet te ontkennen dat een deel van het nieuwe kapitaal niet komt van kapitaalwinst. Er is kapitaal dat van arbeidsloon gespaard wordt. Uit den aard der zaak echter is dat deel zeer klein, wijl bijna iedereen die arbeidsloon trekt, in bescheiden vermogensomstandigheden verkeert. Hij kan dus slechts datgene sparen wat hij voor zijn bestaan niet terstond noodig heeft, door dat bestaan dus op bescheidener voet te voeren dan zijn geheele inkomen hem veroorlooft. Wijl nu het arbeidsloon zelf bepaald wordt onder den invloed eener vinnige konkurrentie, kan van dergelijke kapitaalvorming door sparen, bij de groote massa geen sprake zijn. Het verschijnsel bepaalt zich tot een klein aantal hooger bezoldigde of weinig noodig hebbende lieden.

Van het overgroote deel van het nieuwe kapitaal dat op de kapitaalmarkt komt, geldt de regel: Kapitaal trekt kapitaal. Een zeer groot deel van de winst die het kapitaal

maakt, wordt door de kapitalisten niet in ontvangst genomen, omdat ze haar voor hun levensonderhoud niet noodig hebben. Daar wordt hun vermogen mee vermeerderd. Hetzelfde gebeurt met ondernemingen die uitbreiden zonder dat er nieuw kapitaal voor geleend wordt. Ondernemingen die uit zich zelf groeien, die dusdanige hooge winst maken dat een deel ervan gebruikt kan worden ter uitbreiding. Ook groeit kapitaal zonder dat er grootere bezittingen achter staan. Bijvoorbeeld: een onderneming werkt met een kapitaal van 100000 gulden. De zaak maakt echter een winst van 15000 gulden per jaar, dat is 15 pCt. van het Kapitaal. Als dat eenige jaren geduurd heeft, zoodat op goede gronden aan te nemen is dat die winst duurzaam is, dan is de waarde van die zaak veel grooter dan f 100000 geworden, er is dan gemakkelijk het dubbele van die som voor te bedingen. En dat kan geschieden zonder dat de zaak grootere gebouwen, nieuwe machines e. d. aanschaft.

Nieuw kapitaal wordt op groote schaal gevormd door de ontwikkeling der maatschappij zelf, bv. door den groei der steden, waar iedere meter grond, niet alleen in, maar ook om de steden, meer waard wordt bij elke uitbreiding die een stad ondergaat. Elke verbetering der konjunktuur brengt snellen aangroei van kapitaal teweeg.

Al dit kapitaal nu, moet zijn weg vinden op de kapitaalmarkt. Het moet worden belegd, het moet rente, winst, huur, pacht of wat dan ook, opleveren.

Ook door de arbeidersklasse wordt eenig kapitaal gevormd, o. a een groot deel van het kapitaal dat in de spaarbanken ligt, het geld noodig tot dekking der volksverzekeringen en dergelijke. Ook dat kapitaal moet rente opleveren, al heeft men niet te verwachten dat

die ooit hoog zij. Het geld moet binnen bereik der direktiën blijven, de spaarbanken moeten, bij eventueele krisissen, plotseling groote sommen kunnen betalen, ze moeten een zeer soliede belegging zoeken, zoo mogelijk zonder eenig gevaar voor verlies, dit alles beperkt in groote mate de bewegingsvrijheid van dat kapitaal, daardoor kan het niet naar de gunstigste markt zoeken, en blijft de rente die het maken kan laag, in vergelijking met die welke bij sommige andere wijzen van belegging gemaakt worden. De overgroote massa van het kapitaal wordt gevormd door de kapitalistische klasse zelf, die meer binnen krijgt dan ze verteert. Dat heeft de gestadige uitbreiding van het kapitalistisch stelsel tengevolge. Stukken der wereld die de kapitalististische produktiewijze nog niet hebben aangenomen, worden er kapitalistisch mee ontgonnen. Bedrijven die tot nu toe kleine bedrijven waren, worden tot groote omgevormd, honderderlei ondernemingen op het gebied van industrie, handel en verkeer, worden gesticht, ten deele allemaal omdat er kapitaal is dat naar winst zoekt. Als het soms moeilijk is voor den aanleg van trams of dergelijke, geld te krijgen, dan is dat omdat de onderneming weinig rente beloven kan, en andere belegging voordeeliger is. Maar elke uitbreiding is toch een nieuwe kapitaalaanwending, die winst moet opleveren.

Het meeste nieuwe kapitaal wordt gevormd in die landen, die reeds zeer kapitaalrijk zijn. In Europa zijn Engeland, Frankrijk, Nederland, Duitschland, landen, die geregeld in andere landen en werelddeelen kapitaal trachten te plaatsen. Alle leeningen die door kapitaalarme, in het begin van hun kapitalistische ontwikkeling verkeerende landen als Rusland, Spanje, Italië, Japan, worden opgenomen, worden in die landen gesloten.

Een belangrijke faktor bij die verplaatsing van kapitalen is het goud. Leeningen in zulke landen gesloten, hetzij door den Staat, hetzij door anderen, kapitalen gestoken in nijverheids- of andere ondernemingen in die kapitaalarme landen, moeten in goud worden overgezonden, althans in goud gestort. De groote kapitaalverplaatsing der laatste 25 jaren, de enorme snelheid, waarmede vooral sinds 1880 het kapitalistisch stelsel zich over allerhande landen heeft uitgebreid, zou niet mogelijk geweest zijn indien de Transvaalsche en Klondyksche goudmijnen er niet geweest waren.

Het instrument, waarmede deze kapitaalbelegging plaats heeft, is de bank. De banken zijn als 't ware de bloedvaten, waar 't bloed, het geld, het algemeene ruilmiddel, in- en uitvloeit.

Het vormen van de voor industriëele of andere ondernemingen benoodigde kapitalen en het beleggen daarvan, vereischt kontant geld. Het eenige internationaal geldende kontante geld is goud. Zilver doet alleen als pasmunt nog dienst. Als internationaal betaalmiddel is het afgeschaft bij de invoering van den gouden standaard.

Alleen in landen waar reeds veel zaken met het kapitaalzendende land gedreven worden, kan gelegenheid bestaan zonder goud te betalen. Bijvoorbeeld: een Nederlandsche bankinstelling wil in Duitschland een zeker kapitaal beleggen. Nu zijn er een aantal lui in Duitschland die geld schuldig zijn aan Nederlanders, voor scheepsvracht, geleverde landbouwprodukten en andere zaken, die wij naar Duitschland uitvoeren. De bankinstelling die de kapitaalbelegging te bewerkstelligen heeft, koopt nu van hare kollega's die vorderingen op tot het bedrag dat zij in Duitschland storten moet, int dan in Duitschland dat Duitsche geld en stort daarmede

het te beleggen kapitaal. In Nederland betaalt zij met Nederlandsch geld de vorderingen, die Nederlandsche leveranciers etc. hadden op Duitsche klanten. Zoo gaat het toe tusschen landen die in drukke handelsrelaties met elkaar staan. Van tijd tot tijd moet het land, dat minder van het andere te vorderen heeft dan dit van hem, het ontbrekende in goud bijpassen.

Wil een Nederlandsche bankinstelling echter een kapitaal beleggen in Italië of Spanje, dan kan dat niet anders dan door het verstrekken van de som in goud, wijl de vorderingen die Nederlandsche ondernemers hebben op Spaansche klanten, van geen beteekenis zijn. Kapitaalarme landen voeren in den regel niet veel in, wijl ze geen geld hebben om het te betalen. De invoer van produkten in een land hangt vooral af van de hoeveelheid rente- en andere vorderingen die het land in andere landen heeft.

Het is dus van het grootste belang voor de kapitaalbelegging, dat er voorraad goud is, als 't ware het verplaatsingsmiddel van het kapitaal.

Nu komt feitelijk alle nieuw kapitaal terecht bij de een of andere bank. De bank int voor den kapitalist hetgeen hij te vorderen en betaalt hetgeen hij te betalen heeft. Van het overige haalt hij het voor zijn levensonderhoud benoodigdigde — een deel van het daartoe noodige, laat hij ook door de bank betalen — en de rest blijft bij de bank staan. Zoo wordt nieuw kapitaal gevormd, steeds meer en steeds sneller.

De kapitaalmarkt is daar waar men kapitaal noodig heeft. Waar men voor het gebruik van kapitaal rente wil betalen, of waar kans is met dat kapitaal ondernemingen te stichten die winstgevend beloven te zijn.

De Staten die geld noodig hebben kunnen dat zeer

gemakkelijk krijgen indien zij aan kunnen wijzen waarvan de rente betaald zal en kan worden. Aan soliede staten vraagt men zulks niet eens, maar de minder soliede moeten de mogelijkheid daartoe bewijzen kunnen.

Ondernemingen die winstgevend beloven te zijn, hebben in 't geheel geen moeite geld te krijgen. Spoorwegen in zich flink ontwikkelende landen, havenwerken in plaatsen met een goed achterland, mijnondernemingen als de Transvaalsche, ze hebben geen moeite kapitaal te krijgen. Doch er is veel meer kapitaal dan voor zulke zaken noodig is en daarom wordt veel kapitaal gelegd in meer gewaagde ondernemingen, of in niet gewaagde die echter slechts geringere winst beloven. In die gewaagde ondernemingen gaat wel eens kapitaal verloren, maar in veel gevallen lukt het en dan zijn de winsten er deste grooter door, want de voorwaarden waarop kapitaal verstrekt wordt, zijn bezwarender naarmate de winst onzekerder wordt.

Intusschen is het voor hetgeen ik in dit werkje mededeelen wil, van meer beteekenis te wijzen op de steeds intensiever kapitalistische ontwikkeling van het eigen land. Er heeft in ieder land dat bezig is zich kapitalistisch te ontwikkelen, een voortdurende uitzetting en belegging van kapitalen plaats. Fabrieken worden gesticht, grond wordt ontgonnen, waterwegen, spoorwegen, gewone wegen aangelegd, bestaande ondernemingen uitgebreid. In het eigen land heeft een voortdurende kapitaalbelegging plaats die zeer vaak geschiedt ten koste van andere kapitalen. Een zekere fabriek staat bv. voor 100000 gulden te boek. Daar komt een nieuwe fabriek van hetzelfde artikel die, meer modern ingericht, de eerste het bestaan onmogelijk maakt. Daardoor vermindert de waarde van de eerste fabriek en een deel

van het kapitaal is verloren. Tenzij, en dat gebeurt dan ook meestal, door de konkurrentie geprikkeld, de ondernemers de eerste fabriek spoedig op de hoogte brengen van de tweede, wat weer nieuw kapitaal eischt. En wijl deze zaken van dagelijkschen aard zijn in onze maatschappij, ontstaat op deze wijze voortdurend gelegenheid voor belegging van nieuwe kapitalen.

Nog sterker is dat het geval waar een bedrijf voor 't eerst fabrieksmatig wordt gedreven. Bijvoorbeeld de schoenmakerij. Tot voor korten tijd geheel handwerk en daardoor aangewezen voor de huisindustrie, is thans de meerderwaardigheid van de fabrieksmatige produktie ontwijfelbaar. Nu ontstaan er als van zelf schoenfabrieken en een bedrijf, vroeger schier zonder kapitaal gedreven, vraagt nu kapitaal, is een terrein voor de kapitaalmarkt geworden.

In een zekere streek neemt een tram het werk van een groot getal vrachtrijders over, maar bovendien provoceert hij het reizen, een nieuwe behoefte is ontstaan. Hier heeft het kapitaal een nieuw terrein van winstmaken verkregen.

In den handel, in het verkeers- en verzekeringswezen, schieten de kapitalistische bedrijven als paddestoelen uit den grond, ze vormen alle nieuwe stukken van de kapitaalmarkt.

Op die wijze worden dus naar buiten zoowel als naar binnen door het kapitalisme doorloopende veroveringstochten gehouden. Bij elke nieuwe greep trekt het nieuwe zaken en nieuwe menschen binnen het bereik van zijn macht. Ieder stuk kapitaal werpt kapitaalwinst af en die kapitaalwinst verschijnt ten deele als nieuw kapitaal op de markt, om weer nieuwe winst te veroveren. Reeds werkzame kapitalen groeien aan, worden grooter, ver-

dringen andere die naar elders een goed heenkomen zoeken, maar over heel het terrein doet zich één verschijnsel voor, dat is dat het kapitaal steeds meer in 't groot optreedt, zich steeds meer concentreert, steeds nieuw terrein verovert en nooit een stukje van het reeds in beslag genomen terrein afstaat, tenzij aan sterker kapitalistisch bedrijf.

Deze veroveringstocht is als die van een leger dat langs tal van wegen in een land dringt, maar dat bovendien in het land zelf bondgenooten vindt, waar op duizend plaatsen zich korpsen vormen om de nieuwe macht ten zege te helpen voeren.

III.

DE PRODUKTIEVE KRACHTEN EN DE KRISISSEN.

De verovering der staatsmacht door de burgerklasse beteekende het wegvallen van alle beperkingen die de volkomen vrije ontplooiing der produktieve krachten terughielden. Al wat de menschelijke geest vermocht voort te brengen op dit gebied, kon nu tot zijn recht komen. De wetenschappelijke ontdekkingen op schier elk terrein kregen nu meestal een onmiddellijk praktisch doel. Vele takken van wetenschap gingen voordeel opleveren, ook daar waar ze voor dien slechts beoefend waren geworden om zich zelf.

Het is hier de plaats niet om dit technisch aan te toonen, het feit zelf staat vast. In stee van standen die

een zeker terrein van produktie onder zekere voorwaarden voor zich gereserveerd hadden, kwam nu de vrije konkurrentie. Ieder was vrij om te arbeiden met de middelen die hij bezat, en ieder was vrij anderen te doen arbeiden met middelen die zij niet bezaten en die hun door den bezitter toegankelijk werden gemaakt.

De produktie werd nu een wedloop. Van regel en orde was geen sprake. Ieder produceerde wat en zooveel hij wilde en het doel van iederen producent was zooveel mogelijk waren voor den gunstigst mogelijken prijs van de hand te zetten. In het begin bleef dat allemaal binnen zekere perken.

Immers de groot-produktie was er nog niet. Het handwerk eischte geen dure produktiemiddelen, de overgroote massa der menschen bestond uit boeren die niet alleen hun voedingsmiddelen maar ook meestal hun kleeding, althans het grootste deel ervan, zelf fabriceerden, die er niet aan dachten den bouw van hun bescheiden huis aan anderen op te dragen.

Doch dit veranderde bij elk nieuw werktuig dat werd uitgevonden. Reeds eischte de fabrikage van de werktuigen, vooral die van metaal, een ingewikkelde bewerking. Een klasse van rijke menschen eischte allerhande luxeartikelen en de produktie van een en ander bood gelegenheid te over aan uitvinders om hun vondsten er op toe te passen.

Spoedig ontstond nu de fabrieksmatige industrie, en weldra begon het proces van de verdringing van den handwerker. De eenvoudige smid kon nog wel een ploeg smeden, maar de fabriek deed dat met behulp van veel betere werktuigen enorm veel goedkooper dan hij het doen kon. Zoo gaat het met schier ieder ander voorwerp.

Nu begint een wisselwerking: de fabrieksmatige pro-

duktie levert een voorwerp dat vroeger, zeg f 10 kostte, voor f 5. Een groot aantal menschen dat vroeger aan het bezit van zoo'n voorwerp niet denken kon, schaft het nu aan. Er worden veel van die voorwerpen gevraagd. De fabriek breidt uit, er ontstaan meerdere. De een poogt al goedkooper voort te brengen dan de ander, men zoekt naar middelen om het voorwerp tegen minder kosten te maken, hoe lager de prijs is hoe meer het wordt gevraagd, en hoe meer het wordt gevraagd des te grooter is de prikkel om de produktie te vergrooten en te verbeteren.

Het kapitalistisch stelsel waaraan deze konkurrentiestrijd inherent is, heeft langs dezen weg wonderen verricht. Niet alleen het vinden van betere arbeidsmiddelen heeft het geprovoceerd, maar ook de heele arbeidsmethode is veranderd. De smid, die misschien met één gezel werkte, kon, afgescheiden van de mogelijkheid om sommige zaken goedkooper te maken, vele dingen in 't geheel niet maken. Dat men van ijzer een brug kan bouwen, heeft men altijd wel geweten. De vakkennis er voor zal men wel immer gehad hebben. Maar alleen reeds de moeilijkheid om voorwerpen van een zekere zwaarte niet door menschen- of dierenkracht te kunnen hijschen, vervoeren, verplaatsen, maakte veel onmogelijk.

Behalve deze verbetering van de doode produktiemiddelen, werd de betere werkmethode gevonden. De veel verder doorgevoerde verdeeling van den arbeid. Aan het vervaardigen van één speld werken een dozijn en meer arbeiders. Wijl ieder arbeider door het steeds doen van een en hetzelfde werk, daarin een groote vaardigheid krijgt, bovendien de tijd gespaard wordt, om van de eene phase van de wording van een voorwerp in een andere te komen, en vooral ook de plaats en het

werktuig veel intensiever wordt geëxploiteerd, heeft zelfs zonder machine-exploitatie het groot-bedrijf iets voor.

Stel u voor één boekdrukker. Hij heeft letterkasten en een drukpers. Moet hij het heele voorwerp alleen klaar maken, dan staat hij eerst te werken aan de letterkast en daarna aan de pers. Werkt hij aan het eene dan staat het andere zoolang renteloos. Zoodra hij zoo arbeiden kan dat één of meer personen steeds de plaats aan de kasten innemen en een ander steeds de drukpers produktief maakt, dan is het werk veel voordeeliger. Bovendien verliest de alleen werkende bij elke verandering van plaats en van werktuig, dus elken keer dat een stuk werk de eene produktiefphase naar de andere overgaat, een zeker deel van zijn tijd.

Deze soort van intensievere arbeid was er reeds vóór de eigenlijke kapitalistische produktiewijze. Men noemt ze manufaktuur. Ze onderscheidt zich van het eigenlijke handwerk alleen door het samenwerken van meerdere menschen aan de produktie eener waar. Haar voordeel lag, behalve in het reeds genoemde, ook in de geringere algemeene kosten. Eén werkplaats voor 20 wevers is veel goedkooper dan 20 werkplaatsen ieder voor één wever. Verder, en dat is voor den ondernemer van het grootste voordeel, ontstaat op deze wijze de gelegenheid de arbeiders op te zetten tot een wedijver tegen elkaar, die de produktiviteit tot het met de beschikbare hulpmiddelen hoogste bereikbare punt opvoert. Ten slotte maakt ze de arbeidsverdeeling mogelijk die deze produktiviteit nog hooger opvoert, doordien een arbeider steeds maar een of ander onderdeel van een waar maakt. De eene kleermaker maakt niets dan broeken, de ander niets dan vesten, enz. terwijl in vele werkplaatsen de verdeeling zoover gaat dat er arbeiders zijn die nooit

iets anders doen dan knoopen aanzetten of knoopsgaten maken.

Maar deze vooruitgang lijkt nog niets vergeleken bij die welke het meer samengestelde werktuig, de machine, teweegbracht.

Het is bekend dat reeds veel vroeger dan de XIXe eeuw, allerhande machines bestonden. Dat is trouwens geen wonder. Immers aan de machinerie ligt eigenlijk een heel eenvoudig beginsel ten grondslag, n.l. het nadoen van een beweging van de menschelijke hand. En, verder doorgetrokken, de meestal nog eenvoudiger beweging die de menschelijke hand met het werktuig maakt. Op zich zelf genomen is bijna elke van die bewegingen gemakkelijk na te bootsen. Bijna het geheele machine-probleem was onderworpen aan de vraag of in die bewegingen genoeg continuïteit zat om er een machine voor aan het werk te zetten.

En dan waren er een aantal bewegingen waarvan dat zeker terstond bevestigend kon worden beantwoord. Bijvoorbeeld van het weven. Het weven is een zeer regelmatig werk, aangewezen om vrij spoedig machinaal te worden gedaan. Nog beter ging dat bij naaien, breien en dergelijke. Voorwerpen vervaardigen als spijkers, spelden, naalden, het lag voor de hand dat dit spoedig machinaal geschiedde, want het werk kan niet veel verschil opleveren. Het was een continueerend werk, de afwijkingen moesten wel zeer geregeld terugkomen. Zoo is het ook met het zagen. De drukpers was een makkelijk uit te vinden machine. Het opleggen van een vel papier op een vorm, aldoor weer, duizend achter elkaar, het spreekt van zelf dat dit werk zeer goed machinaal gebeuren kon.

Moeilijk werk voor de machine is alle werk waarbij

de te maken beweging niet van te voren zeker is. Bijvoorbeeld bij het schrijven. Daar is het nooit te voren zeker dat op een a een b volgt of een z. Dat hangt af van het woord dat men schrijven wil en dat woord hangt af van den gedachtengang van den schrijver, die zelf, niet alleen allerhande wendingen maakt, maar welke wendingen bovendien vaak geen seconde te voren vaststaan, en menigmaal, als ze ontworpen zijn, weer door andere worden vervangen. Eenigszins minder ongeregeld, maar toch ook zonder eenige continuïteit, is het werk van den letterzetter. Vandaar dat machines als de zet- en de schrijfmachine eerst uitgevonden werden, toen men op het gebied der techniek reeds een zeer langdurige ervaring achter zich had, toen de naaimachine en de drukpers reeds meer dan een halve eeuw in werking waren.

Een absoluut noodzakelijke voorwaarde tot de invoering van de machinerie werd door de manufaktuur gekweekt. De arbeidsverdeeling maakte den arbeid eenvoudiger, en weldra kon men sommige onderdeelen van het produktieproces uit het geheel schakelen en machinaal laten doen.

Zoo bereidde de manufaktuur de machinale produktie voor.

De groote besparing van arbeidskracht bracht toen de zucht om telkens meer machines aan te wenden.

Maar daar was één leemte. Een machine die de menschelijke beweging vervangt, is niet voldoende, is maar een halve machine, zoolang ze door menschelijke kracht in beweging moet worden gebracht. Dat gaf niet voldoende krachtsbesparing. En daarmee ontstond het probleem van de aanwending van natuurkrachten. Ook dat was niets nieuws. Reeds in de oudheid had men

meel vervaardigd met behulp van dier-, wind- of waterkracht. Maar voor de moderne produktie heeft de aanwending van die kracht groote bezwaren. Dierlijke kracht is in de fabriek niet aan te wenden en ze is ook te duur.

De wind zou goed geweest, maar is niet konstant genoeg. Het beste was nog waterkracht, die is dan ook veelvuldig aangewend geworden, maar ze heeft groote nadeelen, waaronder wel het ergste is dat ze niet willekeurig verhoogd kan worden en ze vooral in vlakke landen weinig beteekent, terwijl ze in de berglanden maar zeer weinig te vertrouwen, nu te woest en dan te zwak is. Bovendien is men met de aanwending van deze kracht te veel aan een bepaalde plaats gebonden. Eerst in onzen tijd, doordien de electriciteit het probleem van de leiding der beweegkracht op grootere afstanden opgelost heeft, zal de waterkracht haar volle aanwending vinden, maar voordien was ze in vele gevallen onbruikbaar.

Toen kwam de stoommachine, het werktuig dat overal te plaatsen was, dat naar willekeur kan worden vergroot, waarbij uit kolen en water op elke plaats en in elke hoeveelheid beweegkracht kan worden voortgebracht. En bovendien loste deze machine het vraagstuk van het vervoer op. Met grooter snelheid dan men ooit had gedroomd en met veel minder kosten, bracht men nu de produkten der industrie naar alle hoeken der wereld en verkreeg daardoor afzetterreinen die een voordien nooit gedroomde hoeveelheid van produkten konden afnemen.

Weldra werd nu nog het probleem opgelost om deze beweegkracht in alle richtingen in de fabrieken te leiden en op de werktuigen over te brengen, het transmissieprobleem, waardoor het een tijdlang scheen

alsof men mettertijd erin slagen zou de menschelijke arbeidskracht schier geheel te kunnen missen.

Dit bracht weer een groote aktiviteit teweeg op het gebied der werktuigkunde. Men kon nu tal van verschillende machines en werktuigen verbinden met het centrale punt waar de beweegkracht gekweekt wordt, en ieder voor machinale bewerking geschikt onderdeel, leverde door de produktie-concentratie gelegenheid om die machinale bewerking toe te passen. Men begrijpt dat b.v. een bakkerij die een deegkneedmachine wil exploiteeren, eerst een zekeren omvang moet hebben bereikt, zoodat de machine iets te doen heeft. Anders rendeert ze niet. Zoo is het in veel andere industriën. In ieder bedrijf zijn van die betrekkelijke kleinigheden te doen die machinaal geschieden kunnen, doch eerst als het bedrijf heel in 't groot gedreven wordt, maar dan beteekenen ze ook vaak een groote arbeidsbesparing. Bij een machinaal gedreven fabriek gaat het ten slotte vrijwel als in een manufaktuur-atelier. In zoo'n atelier moet een zeker aantal menschen werken alvorens de onderverdeeling van den arbeid in zóóveel deelen kan plaats hebben dat de arbeid het toppunt van intensiviteit bereikt. Met drie of vier menschen kan dat niet. Daar zijn naar gelang van het bedrijf, één of twee dozijn minstens voor noodig. Zoo ook in een fabriek. Ze moet een zekere grootte hebben bereikt voor alle onderdeelen die voor machinale produktie geschikt zijn, ook werkelijk machinaal worden vervaardigd. Onze kleine en middelindustrie redt zich uit de onvoordeelige positie dat ze dit niet kan, door tal van zaken, onderdeelen van het stuk werk dat ze vervaardigen, klaar van elders te betrekken. Ja, veel van de kleinere bedrijven zijn feitelijk niet anders dan ateliers waar men

tal van onderdeelen die men van elders betrekt, tot een geheel samenbrengt. Natuurlijk verliest men daarbij echter een belangrijk deel van de winst die het grootbedrijf aanbiedt. Want het grootbedrijf maakt die onderdeelen zelf.

Uit dit alles blijkt al genoegzaam welke enorme voordeelen het grootbedrijf boven het kleinbedrijf biedt, doch van al die voordeelen is de volledige aanwending van alle beschikbare machinerie zeker het voornaamste.

Maar die machinerie zelf was nog het begin van iets anders. De manufaktuur bepaalde zich grootendeels tot de textiel- en de andere kleedingnijverheid. Op dat gebied had het grootbedrijf wel zijn meerderheid spoedig bewezen, maar toch opende de nieuwe nijverheid die nu ontstond, n.l. de machinenijverheid, een nog veel beter terrein voor het grootbedrijf. De machine moet voor een groot deel bestaan uit ijzer, de stoommachines die weldra op elk gebied aangewend worden, waren van ijzer, tengevolge van de aanwending der stoommachines nam het gebruik van steenkool ontzaglijk toe, tengevolge van het meerdere verbruik van ijzer, het gebruik van erts, deze beiden samen brachten de ontwikkeling van het mijnwezen. Een en ander bracht weer gang in de transportbedrijven, de schepen werden stoomschepen, de vervoermiddelen van allerhanden aard te land maakten overal plaats voor den spoorweg.

Sinds dien is er geen jaar voorbij gegaan of er zijn nieuwe machines ontdekt en samengesteld. Uit de eene idee komt de andere voort en de toepassing van de eene machine maakt het mogelijk weer andere te maken.

Het gevolg van deze ontwikkeling is dat in vele bedrijven het grootbedrijf geheel overheerschend wordt. Overal waar de machine die noodig is, samengesteld

is, groot van omvang en gecompliceerd van konstruktie, dus duur, is het kleinbedrijf dra verdwenen, voor zoover het de produktie zelf betreft. Evenwel zijn er een aantal kleinbedrijven noodig voor de plaatselijke reparatuur en bestaanbaar tot vervaardiging van die waren die uit halffabrikaten van allerlei aard worden samengesteld. Wij denken b.v. aan de horlogemakers. Er zijn er zeker niet minder dan voorheen, doch veel anders dan repareeren doen ze niet. Zoo is het in honderden van deze bedrijven.

Toch is de machinale arbeid nog lang niet algemeen. Tal van zaken worden nog met de hand verricht, ofschoon de machines ervoor al lang klaar zijn.

Het is n.l. in onze maatschappij niet alleen de vraag of een zeker soort arbeid machinaal te doen is, de machine moet goedkooper werken dan de menschelijke. Spaart haar aanwending geen arbeidsloon uit, dan heeft ze over 't algemeen geen nut. Vandaar dat een massa werk dat machinaal kan gebeuren, nog steeds door menschenhanden gemaakt wordt.

Maar daar waar de machine goedkooper werkt, of daar waar ze werk doet dat met de hand niet gebeuren kan — men denke aan de groote metaalnijverheid — daar heeft ze met hare aanwending tegelijk geleid tot de groot-nijverheid.

De konkurrentie maakt dat iedere fabriek poogt hare werktuigen, hare machines, op de hoogte van de laatste uitvindingen te houden en daar de fabriek sterker is op de arbeidsmarkt, naarmate ze beter is ingericht en de inrichting beter kan zijn naarmate ze grooter is, is het van zelf sprekend dat de groote nijverheid steeds toeneemt.

Intusschen zijn er toch faktoren gekomen die de kon-

centratie tegenhouden in bedrijven waar op dusdanige factoren niet was gerekend.

Daar is in de eerste plaats de fabricage van zg. halffabrikaat. Men kan b.v. ergens een kleine fabriek van metalen huisraad oprichten en alle moeilijk te bewerken deelen laten komen van verschillende fabrieken van halffabrikaat. Ik heb indertijd eens een fabriek gezien van messen. Men maakte er messen voor papiersnijmachines, voor maaimachines, voor vleeschsnijmachines, voor vleeschhakmachines, voor tabakkerfmachines, kortom voor alle machines waarin meswerk voorkomt.

Voor een kleine fabriek, is het gemakkelijk een papiersnijmachine te vervaardigen, als ze het mes klaar van elders kan laten komen, en de fabriek kan daardoor heel wat minder omvang hebben, dan wanneer ze zelf ingericht moest wezen om dat mes te maken.

Zoo zijn er fabrieken van schroeven en moeren op alle grootten. Dat is voor de kleine metaalnijverheid een verbazend hulpmiddel, de groote zal er geen gebruik van maken.

De ijzergieterij of pletterij bezorgt plaat en draad in alle verlangde dikten en grootten, men kan in andere fabrieken kam- en andere raderen op elke maat verkrijgen en in weer andere levert men u stellages van elke soort. Dit alles geschiedt in groote fabrieken, maar een zekere kleine nijverheid wordt er door gebaat en hier en daar bestaanbaar gemaakt.

Toch kan men zich dit moeilijk anders voorstellen dan als een overgangsding. Want zoodra zoo'n kleine fabriek veel stukken van een bepaalde soort besteld krijgt, zoodra haar zaken een zekeren omvang aannemen, gaat de fabrikant er over denken die stukken zelf te maken en spoedig is dan in zulke streken de tijd van die kleine

nijverheid voorbij. Trouwens die kleine en middelbare nijverheid is steeds in groote mate afhankelijk van de meestal groot-kapitalistische producenten van halffabrikaten of grondstoffen.

Gevolg van de schier algeheele vernieuwing der produktieve krachten door de aanwending van machinerie, was een verbazende groei van die krachten. In vele bedrijven produceeren 10 arbeiders met een paar machines waren die zonder machines den arbeid van honderden zouden hebben vereischt.

Nu ligt het voor de hand dat, indien een tak van produktie in dezen zin hervormd wordt, deze spoedig zóóveel waren op de markt brengt, dat een deel ervan voorshands onverkoopbaar is. Dan blijven de bestellingen uit, de fabrieken hebben weinig of niets te doen. De arbeiders worden in grooten getale ontslagen, de winsten in het bedrijf behaald dalen of houden tijdelijk geheel op.

Die toestand heet een krisis, en wijl de produktie nooit geheel kan ophouden omdat er in elk bedrijf voortdurend zaken gemaakt moeten worden van oogenblikkelijke behoefte, zal het steeds een geruimen tijd duren voor de te veel op de markt gebrachte produkten weer van de hand zijn gezet en het evenwicht hersteld is.

Zulke krisissen zijn voor de arbeidersklasse tijden van groote ellende, en wel niet alleen voor de arbeiders in dat eene bedrijf, maar ook voor die in tal van andere bedrijven.

Bijvoorbeeld: er ontstaat in de Twentsche textielnijverheid een krisis. Hare produkten zijn ten deele niet verkoopbaar, de fabrieken danken een deel hunner arbeiders af, nemen althans geen nieuwe aan. Wat is van dezen toestand het gevolg voor andere bedrijven?

Allereerst moeten de arbeiders in de textielnijverheid hun uitgaven inkrimpen. Er worden minder kleeren, schoenen, voedingsmiddelen, en vooral minder genotmiddelen gekocht. Dat brengt de slapte aan in de bedrijven die deze zaken produceeren. Doordien er geen nieuwe arbeiders in de fabrieken aangesteld worden en de sterfte der anderen eer grooter dan geringer wordt, vermindert de bevolking van een dergelijke stad, althans de gewone geregelde toename vindt tijdelijk niet plaats, dat veroorzaakt overvloed van woningen en daardoor slapte in de bouwvakken. Hoe in deze zelfs een groote stad de invloed van een krisis in een enkele industrie kan ondergaan, blijkt o. a. uit het volgende feit: In de jaren van 1900 tot 1903 vermeerderde de bevolking van Amsterdam met ruim 36000, dat is 9000 per jaar. In het jaar 1904 bereikte de toename echter nog niet 5000. In dat jaar viel de langdurige stilstand der diamantindustrie, de 18 weken durende uitsluiting. In dat iaar vertrokken uit Amsterdam ruim 28½ duizend menschen, terwijl er nog geen 27 duizend van elders zich in Amsterdam vestigden. In Rotterdam daarentegen vestigden zich in dat jaar ruim 4 duizend personen meer dan eruit vertrokken.

Men ziet dus dat Amsterdam in dat jaar een bevolkingstoename van eenige duizenden heeft gemist. Wijl de woningbouw zich natuurlijk regelt naar een normale toename, blijven in zoo'n jaar een 1000-tal woningen minstens, leeg staan, en een groote krisis in de bouwvakken is er.

Zoo slaat een krisis in een enkele industrie over naar tal van anderen, en daardoor op heel het ekonomisch leven.

Een krisis is te vergelijken met het einde van een schaats- of wielerwedstrijd. De deelnemers willen een

bepaald eindpunt ieder voor zich het eerst bereiken. Daardoor neemt ieder de snelst mogelijke vaart en vliegt dan een eind over de streep, een eind, te grooter, naarmate de eenmaal bereikte snelheid harder was. Dit verschijnsel wordt nog veel sterker wanneer men het te bereiken eindpunt niet gekend heeft, en men eerst aan andere teekenen moet waarnemen dat en hoever men het voorbij gereden is.

Het kenmerk daarvan in onze produktieverhoudingen, is het uitblijven van bestellingen, is het onverkoopbaar blijken van belangrijke hoeveelheden produkten.

Deze krisissen hebben voor de arbeidersklasse niet slechts tijdelijke nadeelen.

Vóór zoo'n krisis intreedt, is de produktie tot het hoogst mogelijke punt gevoerd, vandaar komt juist het te vele, de overproduktie. Het getal arbeiders is dus berekend op die zeer hoog opgevoerde produktie. Nu komt de krisis met zijn bizondere slapte die het aantal arbeiders dat werk vindt tot een minimum doet dalen. Dan komt het herstel van het evenwicht, doch het zal een heelen tijd duren voor de normale produktie het peil bereikt heeft die de te hoog opgevoerde produktie bereikt had en dus al de beschikbare arbeidskrachten weer gebruikt worden.

Al dien tijd is het overschot van arbeiders verplicht geweest hier of daar een goed heenkomen te zoeken, al dien tijd hebben de werkeloozen dienst gedaan als industrieele reservearmee, die te vergeefs gepoogd heeft haar arbeidskracht aan den man te brengen.

Hierbij komt dan nog de talrijke schaar kleine burgers en anderen die als slachtoffers van den krisis op het maatschappelijk slagveld zijn gevallen en wier handen ook bezigheid vragen.

De ekonomische geschiedenis der laatste 15 jaren geeft den indruk dat de krisissen niet meer zoo vaak voorkomen als voorheen, en dat doet sommigen al beweren dat de kapitalistische maatschappij dat euvel overwonnen heeft. Waar is dat de sinds een groot dozijn jaren ontzaglijk uitgebreide afzetmarkten, naast de door den invloed der arbeidersbeweging vermeerderde koopkracht der massa, voorkomen hebben dat in dien tijd een algemeene krisis uitbrak. In 1901/02 echter heeft een korte, doch vrij ernstige krisis Duitschland geteisterd, terwijl Engeland in den loop van 1905 geen ernstige werkeloosheid heeft gezien.

Toch zijn er belangrijke elementen aan het werk die krisissen voorkomen. Wij behoeven slechts te denken aan den Rijnsch-Westfaalschen kolentrust. Daar is men er reeds in geslaagd de lijn waar de wedstrijd eindigen moet, precies af te bakenen en de rijder houdt op tijd op. Men bepaalt daar te voren de produktie en voorkomt op die wijze overproduktie en prijsdaling. Voor de arbeiders is er weinig verschil. Vroeger kwam het gebrek aan arbeid als de krisis er was, thans krimpt men het gebruik van arbeidskracht in vóór de krisis er is, om hem te voorkomen. De arbeiders lijden er toch onder. Maar doordien de arbeidskracht in het bedrijf niet zóó saamgetrokken, niet zóó vermeerderd wordt, als bij fellen konkurrentiestrijd in tijd van bloei het geval is, bereikt de werkeloosheid niet dien omvang meer als vóór deze soort regularisatie van de produktie.

Een belangrijke faktor in de krisissen is de goudproduktie. De warenruil geschiedt door middel van goud en hoe meer goud er is, hoe vlotter de warenruil gaat. Verbruikers voor de waren zijn gemakkelijk genoeg te vinden, de vraag is om koopers te vinden die ze betalen

kunnen. Nu hebben heele of halve natuurvolkeren in den regel veel natuurprodukten om te ruilen, doch alvorens die ruil kan plaats hebben, moet er kapitaal ingestoken worden en of dat geschieden kan en in welke mate, dat hangt af van den aanwezigen goudvoorraad.

Dat de krisissen van weleer zeer sterk samenhingen met de goudproduktie, is niet te loochenen.

De doorsneê-produktie van goud bedroeg per jaar:

1851—55 . . .	199,388 KG.
1856—60 . . .	201,750 „
1861—65 . . .	185,057 „
1866—70 . . .	195,026 „
1871—75 . . .	173,904 „
1876—80 . . .	172,414 „
1881—85 . . .	153,640 „
1885—90 . . .	168,688 „

Men ziet dat deze produktie wanhopig stilstaande was. Tijdelijk had men hier en daar wel eens een kleine opleving, zooals van 1866—70 en in dien tijd had men dan ook terstond een vrij gunstige konjunktuur. Evenwel heeft de kapitalistische ontwikkeling al dien tijd gesukkeld, en vooral de tijd tusschen 1875 en 1890, is eigenlijk één doorloopende krisistijd geweest, die ten slotte leidde tot de ellendige toestanden welke tegen 1890 de verschillende landen tot wat dieper sociaal voelen bracht.

Maar sindsdien begon de opleving, en tegen 1900 bereikte de konjunktuur een hoogte die men 10 jaar vroeger ongelooflijk zou hebben geacht.

En typisch is daarmede het samenvallen van de enorme stijging der goudproduktie. Deze was:

1885—90 . . .	168,688 KG.
1890—95 . . .	245,387 „

1896 . . .	304,317	KG.
1897 . . .	355,212	„
1898 . . .	431,656	„
1899 . . .	462,184	„

Nu was de Transvaaloorlog uitgebroken, de produktie daalde.

Ze bedroeg in:

1900 . . .	283,049	KG.
1901 . . .	392,705	„
1902 . . .	445,453	„
1903 . . .	489,810	„

En een feit is het dat van deze jaren 1901 een werkelijk krisis-jaar was, een krisis die zich het sterkst in Duitschland en Rusland liet gelden, doch daarna Engeland aangreep, waar hij in 1904 het hoogste punt bereikte. Het ligt voor de hand dat dit in Engeland een gevolg is van de honderden millioenen, die dit land, ten gevolge van den Transvaaloorlog, aan zijn goudbezit heeft moeten onttrekken.

De ontzaglijke krisis van 1847 en daaromtrent, die mede een groot aandeel in de revolutie van 1848 had, werd pas goed overwonnen, toen de Kalifornische en Australische goudvondsten gedaan waren, en de krisis van 1873—1888 en daaromtrent was spoedig over toen het Transvaalsche goud op de markt verscheen.

Het goud is feitelijk het middel waarmede het kapitaal voor zijn produktie nieuwe afzetmarkten opent, alleen met behulp van goud kan men nieuwe kapitalen vormen, vandaar dat de konjunktuur zoo sterk met de goudproduktie samenhangt.

Wat men in de kapitalistische wereld ondernemingsgeest noemt, is feitelijk niet anders dan de behoefte aan

plaatsing van kapitaal ten einde winstmaking mogelijk te doen worden.

Hoe het echter zij, welke massa's kapitaal ook nieuw gevormd zijn, welke rijkdommen ook zijn geproduceerd, welke hoeveelheden goud ook in omloop gebracht, zoodra de krisis intreedt is de arbeidsmarkt bedorven, treedt werkeloosheid in, en missen vele arbeiders de gelegenheid hun arbeidskracht tegen een arbeidsloon te ruilen.

Gedurende het arbeidsproces mag den arbeider levensonderhoud worden verstrekt, zoodra het is afgeloopen is elk recht voor hem verdwenen en er mogen in tijden van hooge konjunktuur milliarden nieuw kapitaal zijn voortgebracht, zoodra de krisis er is geeft dat voor de groote massa der menschen niets, want het stelsel bindt arbeid en kapitaal alleen gedurende het arbeidsproces. Is dat afgeloopen en ziet het kapitaal er geen voordeel in terstond een nieuw te beginnen, dan stopt het den arbeid en sluit daardoor elk middel om zijn arbeidskracht te gelde te maken en een arbeidsloon te verdienen, voor den arbeider af.

IV.

DE ARBEIDSMARKT EN HET ARBEIDSLOON.

Er is een tijd geweest dat de meening heerschte, niet alleen onder de arbeiders, maar ook onder de socialistische en andere ekonomisten, dat de machines, door hun arbeidbesparing, op de arbeidsmarkt een faktor

waren, die werkeloosheid kweekte en dus een loondrukkenden invloed hadden.

Deze loondruk zou, zoo meende men, verergerd worden door de vereenvoudiging van den arbeid, zoodat van den arbeider minder vaardigheid en minder vakkennis zou worden vereischt en dientengevolge de waarde van de arbeidskracht zou dalen.

Dit nu is m. i. door de ervaring gelogenstraft. De werkeloosheid is door de toename der machinerie, ongetwijfeld niet toegenomen. Zeker kweekt de invoering eener arbeidbesparende machine direkt werkeloosheid, maar terwijl de machine alleen algemeen ingevoerd wordt als ze belangrijke arbeidbesparing meebrengt, brengt ze dan ook teweeg een belangrijke daling van de produktiekosten en daardoor weer meerder verbruik van het produkt. En zoo zien wij gebeuren dat in een tijdvak van in 't werkstelling van duizenden machines, toch het getal deelnemers aan het bedrijfsleven sterk vermeerdert. En ontegenzeggelijk is het waar dat meestal de laagste loonen heerschen in die bedrijven waarin de machine een zeer geringe rol speelt, al ware het maar omdat juist het ontbreken van die machine, het bedrijf geschikt maakt voor huisindustrie en dergelijke verouderde arbeidsvormen, waarin handarbeid van de goedkoopste soort bruikbaar is.

Ik behoef slechts te wijzen op de kleedingindustrie. Wel is waar gebruikt bij het kleermaken schier ieder arbeider een machine, doch die is van zoo geringen omvang en prijs, dat ze meer als een werktuig dan als een machine kan worden beschouwd. Deze machine heeft den huisarbeid niet verhinderd.De loonen in dit bedrijf zijn laag gebleven.

Daarentegen is b.v. een vak als het spinnen geheel machinaal bedrijf geworden, de huisarbeid is er geheel

uit verdreven en toch is de toestand van de arbeiders allicht beter dan die in de kleedingindustrie. Van belang is hierbij dat sommige arbeidskrachten in de machinaal ingerichte bedrijven, eenigszins beschermd zijn door de wetgeving, die kinderarbeid tot zekere grens beperkte, vrouwenarbeid tot zekere hoogte verbood, in enkele landen zelfs aan den arbeidsdag van allen zekere grenzen stelde. En het meest van alles heeft wel het vakvereenigingswezen medegewerkt om in die bedrijven waarin het machinewezen een groote rol speelt en die daardoor tot grootbedrijf zich ontwikkeld hebben, de arbeidsvoorwaarden beter te maken. De bedrijfsorganisatie die door het machinewezen werd gekweekt, werkte sterk mede om de nadeelige gevolgen van de waardevermindering der menschelijke arbeidskracht te neutraliseeren.

Zeer eigenaardig echter is het geloopen met de mindere vaardigheid en vakbekwaamheid die men verwachtte dat door de invoering der machinerie van een arbeider zou worden gevraagd. Dit is al heel anders uitgekomen. Niet minder bekwaamheid wordt van een arbeider in het moderne grootbedrijf geëischt, maar veel meer. De arbeiders op het ontwikkelingspeil van voor 25 jaren, voldoen bij lange na niet, en alvorens men in een land uit de verouderde bedrijfsvormen in de moderne grootindustrie komen kan, moet in den regel een heel geslacht van nieuwe arbeiders opgroeien, die zich de noodige bekwaamheden hebben verworven.

De machine neemt een arbeider werk uit de handen, dat is zoo, maar alleen het omgaan met de machine eischt alreeds een mate van ontwikkeling, hooger dan vroeger vaak het heele vak.

Nemen we de zetmachine. Een hand-letterzetter hanteert een werktuig van de eenvoudigste soort. Van

werktuigkunde behoeft hij in 't geheel niets te kennen. De machinezetter moet van de machine, waaraan hij werkt, eenig begrip hebben. De handzetter leest zijn kopie langzaam, zijn hoofd kan vlugger denken dan zijn hand zich beweegt; tuurt hij wat lang op een woord, dan wachten zijn handen zoolang. Zet hij een fout, het is een betrekkelijke kleinigheid ze te korrigeeren. De machinezetter moet vier à vijfmaal zoo vlug lezen als een handzetter, fouten zijn moeilijk korrigeerbaar, bij lang turen op een woord staat de heele machine, gelijkstaande met de werkkracht van 4 à 5 menschen, gedurende dien tijd stil. Een machinezetter moet dus bekwaamheden hebben, veel grooter dan die van een handzetter.

In andere bedrijven, men denke aan het metaalbewerkersbedrijf, doet de machine schier al het werk dat men, ook als het met de hand geschiedt, wel eens machinaal werk noemt, werk waarbij weinig of niet gedacht behoeft te worden. Daarentegen blijft voor den arbeider over het passend maken en in elkaar zetten der stukken, het onregelmatige werk dat, juist omdat het zoo moeilijk is, niet door de machine geschieden kan. Een machinale boor eischt veel nauwlettender toezien dan een handboor en zoo is het ook met een machinale zaag, schaar, schaaf en zoo voort. Het werk is zeer vaak niet eentooniger doch afwisselender geworden, er wordt veel meer intelligentie toe vereischt. De vakbekwaamheid die geëischt wordt, is van karakter veranderd, maar opgeheven is ze alles behalve.

De meening, dat de machinearbeid de vakbekwaamheid overbodig zou maken, komt voort uit hetgeen men zag in de manufaktuur en bij de in werking stelling der eerste machines. De manufaktuur maakte werkelijk

de vakbekwaamheid grootendeels overbodig. Men kan het heden nog waarnemen bij de huisindustrie. Een schoenmaker die nooit iets anders doet dan één soort schoenen of pantoffels maken, heeft zeer weinig leertijd noodig. Bovendien wordt het konfektiewerk gemaakt op vaste maten, van passen voor een bepaald persoon behoeft geen sprake te zijn. Onderverdeeling van de produktie maakt het werk nog eenvoudiger, zóó dat in onze groote steden bij de konfektie-industrie Russische uitgewekenen bijna onmiddellijk aan het werk kunnen worden gezet, al kennen ze van 't kleermaken absoluut niets.

Maar bij den machinearbeid is het anders gegaan, het ontwikkelingspeil der arbeiders is moeten verhoogd worden, wilde men de benoodigde arbeidskracht vinden.

Zoo is het betere schoolonderwijs, waarmede Duitschland de andere landen is vóór geweest, ontegenzeggelijk een der hoofdoorzaken van het industriëele succes van dat land.

Deze hoogere eischen, aan industriëele arbeiders gesteld, hebben op de arbeidsmarkt voor de arbeidersklasse dezen gelukkigen invloed gehad dat het zoo maar niet ging minder ontwikkelde elementen, met lagere levenseischen, van elders te laten komen, om de meer eischende inheemsche arbeiders in de industrie te vervangen. Men heeft in de mijnen, in de huisindustrie, bij den landbouw, bij grondwerk en transportwerk Polen, Italianen en desnoods Chineezen, kunnen gebruiken, maar voor den eigenlijken industriëelen arbeid niet.

Men heeft een tijdlang gedacht, dat de rol die de arbeider speelde in de produktie, zou gaan verminderen in waarde. De leiding en de machine zouden de hoofdzaak doen. Dit is niet uitgekomen, de arbeider

heeft nog steeds de eerste rol, van zijn bekwaamheid en vaardigheid en ontwikkelingspeil hangt ten slotte nog schier alles op. Vooral de metaalnijverheid heeft in het begin dat ze zich ergens ontwikkelt, te kampen met gebrek aan bekwame arbeiders.

In 1896 kwam te Maastricht een staking voor van glasslijpers, een werk waarin de machine een voorname rol vervult. De fabrikant rekruteerde terstond een aantal jonge arbeiders die het vak zouden leeren. Er waren eenige bekwame werklieden blijven werken, zoodat het aan leerkrachten niet ontbrak. Eerst na 7 maanden liep de strijd af en toch was men gedurende de staking er niet in geslaagd, bruikbare glasslijpers te vormen.

Hier komt iets bij. Aan arbeid die vroeger geheel door zg. unskilled (ongeschoolde) arbeiders werd verricht, is vaak de machine aan het werk gezet. Men denke slechts aan de transportbedrijven, waar de kranen e. d. verschenen zijn, aan het grondwerk, aan een deel van het landbouwwerk, aan de zuivelbereiding, aan de steenbakkerij. Dat was vroeger voor het grootste deel werk voor arbeiders die totaal geen ontwikkeling behoeften te bezitten. Doch zoodra in die bedrijven machines aan het werk worden gezet, stijgen de eischen aan de bekwaamheid en de ontwikkeling der arbeiders gesteld, die toch met de machine moeten kunnen omgaan.

Zoodat aangenomen kan worden dat vakkennis, zij het dan eene van een andere soort, geenszins door de machine tot een overbodig iets is geworden, integendeel haar volle waarde heeft behouden. Hetgeen trouwens reeds blijkt uit de toenemende inrichtingen voor ambachtsonderwijs, welke in alle landen verrijzen en meestal reeds tot een tak van staatsdienst zijn gemaakt.

Het spreekt van zelf dat deze omstandigheid van de eer hoogere dan lagere eischen, gesteld aan de arbeiders, van groote beteekenis is voor den strijd over het arbeidsloon, die plaats vindt op de arbeidsmarkt.

De arbeidsmarkt zelf wordt als elke markt beheerscht door de wet van vraag en aanbod. Is het aanbod van arbeidskracht overvloedig, dan kunnen de eischen der arbeiders slechts geringe zijn. Wat zou het geworden zijn als het zoo geloopen was dat iedere arbeider die werkeloos wordt, bruikbaar ware geweest in een ander vak? Als de arbeiders van het platteland na zeer korten tijd tot bruikbare industrieele arbeiders waren te vervormen geweest? De loonen hadden moeten dalen tot het peil dat voor de minst geschoolde arbeiders wordt betaald.

Het is anders gegaan. Bij de bovengenoemde faktoren komt er nog een, dat is, dat de eischen, die men aan het produkt stelt, ook stijgen naarmate de werktuigen verbeterd worden. Een en ander heeft het mogelijk gemaakt dat er geen tijd van algemeene daling van het peil der arbeidsloonen intrad. De tendenz van het kapitalisme was: goedkoope arbeidskracht krijgen, de loonen drukken, de levenseischen laag houden.

Maar vanaf het oogenblik dat de bekwaamheid en de vaardigheid der arbeiders hun volle waarde behielden en, door tal van redenen, zich zelfs de behoefte deed gevoelen aan méér ontwikkelde arbeiders, vanaf dat oogenblik werd dien druk naar omlaag ook tegengegaan door een eigen kapitalistisch belang, dat door de arbeidersklasse kan worden geëxploiteerd.

Maar de arbeidsmarkt is ook beinvloed geworden door een faktor die men 50 jaar geleden schier niet kende, en waarvan niemand toen kon zien, welk een beteeke-

nis hij krijgen zou. Dat is de vakbeweging, met haar eigenaardige indamming der konkurrentie en haar macht om de tendenz van het kapitalisme: verlaging der loonen, tegen te gaan.

De vakbeweging heeft terstond een fellen strijd aangebonden tegen iederen loondruk. Ze had daartoe tegenover den ondernemer het middel der staking. Maar ze kon zich natuurlijk niet bepalen tot verdediging, dat deed ze slechts in haar allereerste stadium en meestal is meer uit behoefte om hetgeen men had niet te laten ontnemen, dan wel met de bedoeling om terstond naar loonsverhooging te trachten, de eerste vakbeweging ontstaan. Het spreekt intusschen vanzelf dat het daarbij niet kon blijven. Toen ze haar kracht beproefd had, bleef agressief optreden niet uit en dat bestond hierin dat ze het aanbod van arbeidskracht geheel weg hield of beperkte, daar waar de oudernemer ze noodig had. De staking en de wering van plaatsvervangers lukte inveel gevallen.

Doch ook geheel zonder strijd bracht de vakvereeniging een groote verandering op de arbeidsmarkt. Voorheen kon het de arbeiders in de werkplaats niet schelen of een nieuwe arbeider voor minder loon kwam werken dan men zelf verdiende. Toen de vakbeweging er was, was dit spoedig geheel uit en dra had men vrijwel bereikt dat niemand beneden het gangbare loon kwam werken. Deze strijd over den loonstandaard werd nu spoedig zelfs gevoerd door nietvereenigde arbeiders. Hij die voor lager loon werkte en zich daardoor liet stempelen als een minderwaardig arbeider, werd door zijn makkers behandeld als een minderwaardig mensch, en lang hield een niet-minder-waardig arbeider dat niet uit. Zoodra het werken beneden het loon tot een schande was bestempeld, hield de daling der loonen die voor-

heen veel voorkwam, vrijwel op en door de aktie der vereenigde arbeiders bleven min of meer belangrijke stijgingen niet uit.

Zoo is het mogelijk geweest hier en daar vrij belangrijke loonstijgingen er door te krijgen.

Intusschen is het arbeidsloon een faktor waarvan de hoogte of de laagte volstrekt niet door het noemen van een cijfer is bepaald. Een dagloon van *f* 2,50 kan voor de eene plaats hoog zijn en voor een andere schandelijk laag genoemd worden. Met bloote looncijfers bewijst men geen vermeerderde welvaart.

Gedurende de uitsluiting bij Van Heek in Enschedee in 1902, werd van de zijde der fabrikanten beweerd dat het loon in 15 jaren tijds met 20 pCt. gestegen was.

Aangenomen dat dit zoo is, dan wordt dit meer dan te niet gedaan door het eenvoudige feit dat in dienzelfden tijd de bevolking van Enschedee was verdriedubbeld, 't welk zeker het leven dicht bij de 20 pCt. duurder maakte. Zulke feiten moeten bij het beoordeelen van loonstijgingen in 't oog worden gehouden, en dat doen statistieken gewoonlijk niet.

Toch willen we eenige stijging niet ontkennen, Deze is door de arbeiders afgedwongen kunnen worden, in de eerste plaats wel omdat 't in de konkurreerende landen ook gebeurd was, in de tweede plaats omdat, door de uitbreiding van de industrie, de handel en de scheepvaart, de vraag naar arbeidskracht vermeerderde en door onttrekking van vele handen aan den landbouw, ook daar geen overvloed meer was. En de industrie, de handel, de scheepvaart, de landbouw, kwamen tot het betalen van eenigszins hoogere loonen in staat, mede doordien wegens het gebruik van meerdere machines, en vaak door vereenvoudigde produktie-systemen, het arbeidsloon niet meer

zoo'n groot percentage der produktiekosten uitmaakte als voorheen.

Gesteld, in een drukkerij staan 10 letterzetters te werken à *f* 2,— per dag. Er wordt dus *f* 20 loon per dag betaald. Aangenomen dat dat loon is 1/3 van de produktiekosten. Nu komen er twee zetmachines die dezelfde hoeveelheid werk doen. De twee machinezetters verdienen *f* 2,50 per man. Het loon is dan slechts 1/4 meer van wat het vroeger was, en, is de prijs van het produkt gelijk gebleven, dan is het zettersloon, dat vroeger 1/3 van de geheele produktiekosten uitmaakte, nu slechts 1/12 meer, niettegenstaande de loonen der zetters met 20 pct. verhoogd zijn. Dit geval is nu een beetje kras gesteld, maar in deze richting hebben zich in schier alle industriën veranderingen voorgedaan. De invoering der machinerie maakt voor het oogenblik vaak veel werkloozen, maar door vermindering der produktiekosten maakt ze de verhooging der persoonlijke loonen veel gemakkelijker.

Intusschen is het met arbeidsloonen in onze kapitalistische maatschappij eenigszins raar gesteld. De waarde van een voorwerp, van een waar, wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid die erin steekt. Aan deze wet kan men alleen tijdelijk zekere waren door spekulatie onttrekken, en monopolistische ondernemingen kunnen dat evenzeer met hun produkt. Maar over 't algemeen geldt die wet nog. Stijgt nu over heel de produceerende maatschappij de prijs der arbeidskracht, dan stijgen de prijzen der produkten vrijwel in dezelfde verhouding. De arbeiders zullen dan als consumenten een groot deel van hun meerder gebeurde arbeidsloon weer moeten missen. Intusschen is dit voordeel bedongen dat de waren die verbruikt worden door dat deel der kapitalis-

tische klasse, dat niet van ondernemerswinst, maar van rente bestaat, alsmede ambtenaren en dergelijke menschen, wier inkomen niet of niet terstond den loop der prijzen volgt, aan den gemeenschappelijken arbeid meer voordeel opleveren.

Voert men mij hierbij te gemoet dat deze stelling in 't algemeen terugvoert naar de ijzeren loonwet, dan is te antwoorden dat werkelijk in die ijzeren loonwet een kern van waarheid steekt. Wat was de inhoud van die wet?

Ferdinand Lasalle heeft ze in zijn geschrift „Offenes Antwortschreiben", als volgt geformuleerd:

„De ijzeren loonwet die in de tegenwoordige verhoudingen, onder de werking van de wet van vraag en aanbod, het arbeidsloon bepaalt, is deze: dat het gemiddelde arbeidsloon immer beperkt blijft tot het voor aanschaffing van het noodzakelijke levensonderhoud benoodigde, genomen naar den maatstaf, die gewoonlijk bij een volk tot het bloote voortbestaan en de voortplanting gevorderd wordt. Dit is het punt waarom het werkelijk dagloon in slingerzwaaïngen draait, zonder zich lang erboven te kunnen verheffen, of eronder te kunnen dalen. Het kan zich niet duurzaam boven dat gemiddelde verheffen, want dan ontstaat door de verbeterde toestand der arbeidersbevolking een vermeerdering van die bevolking en daardoor een grooter aanbod van handen, welk aanbod het loon weer tot en onder het gemiddelde neerdrukt.

„Het arbeidsloon kan ook niet duurzaam tot beneden dat peil dalen, want dan komen landverhuizing, vermindering van huwelijken, grooter sterften en verminderen het getal arbeiders waardoor het aanbod van handen daalt en het arbeidsloon weer op zijn vroegere hoogte brengt.

„Het werkelijke doorsneê-arbeidsloon bestaat dus in de beweging om zijn zwaartepunt, waarop het steeds terugkomen moet, al is het nu eens boven hetzelve (periode van prosperiteit in eenige of in alle bedrijven), dan eens er onder (periode van meer of minder algemeenen nood en krisis)."

Voor de juistheid van die loonwet haalt Lasalle in een ander geschrift, „Zur Arbeiterfrage" het oordeel van een aantal groote burgerlijke ekonomen aan, o. a. Say, Ricardo en Stuart Mill.

Die ijzeren loonwet heeft een tijd van volkomen juistheid gehad en is eerst ten deele buiten werking gesteld, en slechts voor zooveel, als de wet van vraag en aanbod zelf buiten werking is gesteld. Dit is hier en daar gebeurd, door de vakvereeniging, door de arbeidswetgeving en zelfs door de ondernemers, maar ook de vakvereeniging is met haar doorvoerbare eischen gebonden aan een zekere middelmaat.

Wat sinds 1863, het jaar dat Lasalle, na die andere ekonomen, die wet formuleerde, veranderd is, dat is het peil van wat doorgaat voor het tot levensonderhoud noodzakelijke. Dat peil is gestegen, dat peil moest stijgen doordien de arbeidersklasse zelf op een hooger peil stijgen moest om te voldoen aan de hoogere eischen die de moderne produktiewijze aan haar stelde.

De werking der wet is dus ingedijkt, is beperkter dan voorheen. De vakvereeniging heeft het tot op zekere hoogte in hare macht het aanbod van arbeidskrachten te verminderen, al is in tijden van krisis hare macht in dit opzicht zeer gering. Het peil van den levensstandaard is hooger opgevoerd. Maar met en na deze beide beperkingen blijkt aan de wet nog een groot terrein over waarop ze nog bij lange na niet is afgeschaft.

Wanneer er eenige meerdere welvaart te konstateeren is bij vele arbeiders, dan is dat lang niet zelden het gevolg van een doelmatiger besteden van het loon, dan voorheen geschiedde. Bovendien heeft de beroepstelling van 1899 ook in ons land bewezen dat het aantal vrouwen dat aan het bedrijfsleven deelneemt, voortdurend grooter is geworden, zoodat men kan aannemen dat, minder dan voorheen het geval was, het gezin alleen van de inkomsten van den man behoeft te leven. Verder is er een zeer belangrijke overgang van arbeiders uit minder loonende bedrijven, als de landbouw, naar hoogere, beter beloonde. Een en ander vermeerdert het nationale inkomen, doet het totaal der verbruikte goederen stijgen, doch de enkele arbeider voor zich, heeft met zijn gezin, nog altijd ter nauwernood genoeg en zeker zelden meer dan wat strikt noodig is om in de noodzakelijkste levensbehoefte te voorzien.

Het is nog altijd een raadsel waarvan de meeste menschen leven. Maakt men een budget op van een middelbaar gezin, dan komt men, bij opsomming van het noodzakelijke alleen, tot sommen die het gemiddelde loon van een doorsneê-arbeider verre te boven gaan.

En op grond van al het vorige moet gezegd worden dat dit binnen het raam der kapitalistische maatschappij nooit anders worden zal, want in die maatschappij blijft de arbeidskracht een koopwaar die zal worden betaald naar 't geen ze den kooper waard is: en de prijs zal altijd zóó zijn dat de voordeelen van het gebruik der waar vloeien naar het kapitaal. En dat alles brengt mij tot deze konklusie, die tevens een vonnis is:

Het kapitalistisch stelsel werpt de voordeelen van den arbeid, van het genie, van de wetenschap, van de ervaring, van de ontwikkeling, kortom van den vooruitgang,

in de handen van één klasse van menschen, die van de menschheid een onbeduidend deel vormt, en dwingt de anderen, de massa, tot een leven van aanhoudend gebrek aan welvaart, kennis en beschaving. Het heft enkelen torenhoog, doch drukt de massa in de laagte. Het geeft enkelen een onmetelijke macht en smeedt voor de massa ijzeren banden van afhankelijkheid!

Het is een ontzaglijke hinderpaal voor het geluk en de welvaart van de geheele menschheid!

TWEEDE DEEL.

De kapitalistische verschijnselen in Nederland.

I.

STEDEN EN PLATTELAND.

De kapitalistische ontwikkeling van het bedrijfswezen is een noodzakelijkheid. Elke vooruitgang op het gebied van bedrijf, van techniek, sluit in zich een sterker kapitalistisch karakter van het bedrijfswezen. Een arbeider, alleen werkend, kan een artist wezen die voor de liefhebberij van enkelen verschillende voorwerpen maakt, de massale produktie, op de hoogte van haar tijd, eischt den kapitalistischen bedrijfsvorm. Een land zonder kapitalistisch bedrijf kan thans niets anders zijn dan een land met vóór-kapitalistisch bedrijf, zooals nog wel zijn aan te treffen in de achterlijkste hoeken der wereld. Maar in zulke landen blijven dan ook de rijkdommen van natuur en bodem onontgonnen en de menschen blijven leven in een toestand van achterlijkheid die maakt dat ze bij de eerste de beste gelegenheid ten prooi worden aan het kapitalisme uit een of ander vreemd land, dat de ontginning ter hand neemt.

Ik kan mij onthouden van een diep teruggaan in de geschiedenis van het Nederlandsche kapitalistische bedrijfsleven, omdat voor eenige jaren in deze zelfde „Sociale Bibliotheek" een werkje verschenen is dat dit overbodig maakt [1]. Althans dat overbodig maakt het weinige dat in het bestek van dit werkje ervan gezegd zou kunnen worden.

Ik wensch hier dus niet anders te doen dan een aantal met de ontwikkeling van het kapitalistische bedrijf samengaande, en daaruit voorkomende verschijnselen, aan te toonen.

Een der eerste en der voornaamste verschijnselen is de verandering van geografischen aard die het kapitalisme, al vorderende, een land doet ondergaan.

Slechts zelden wordt een industrie ergens geimporteerd. De normale gang van zaken is dat een bedrijf dat in een bepaalde streek beoefend werd, aangegrepen door de moderne bedrijfsvormen, hetwelk gewoonlijk het gevolg is van het vinden van nieuwe produktiemiddelen, in zoo'n streek wordt voortgezet. Meestal vond men de beoefening van de textielnijverheid in haar ouden vorm, in weinig vruchtbare streken. De oorzaken liggen voor de hand. Heidestreken waren ook steeds de schapenhoudende en wolproduceerende streken. Maar bovendien gaf de landbouw in die streken geen vol bestaan, de menschen moesten zoeken naar bijverdienste. Vandaar dat in de Oostelijke deelen van Overijssel en Gelderland, en in Noord-Brabant, de weverij meer werd beoefend, dan in de vruchtbare provinciën van ons land.

Later ontwikkelde zich den handel in hun produkten en uit die handelaars groeiden de fabrikanten. Op deze wijze ontstond de aardewerkindustrie te Maastricht, de

1) Kapitaal en arbeid in Nederland, door H. Roland Holst. No. 2 van de „Sociale Bibliotheek".

glasindustrie in verschillende andere plaatsen van ons land.

De grootste bedrijven in ons land zijn waarschijnlijk in den scheepsbouw te vinden, ze zijn een gevolg van de steeds toenemende scheepvaart, maar slechts weinige zijn in eens als groot-bedrijf gevestigd. Meestal zijn ze produkt van tamelijk geleidelijke ontwikkeling, waarin eerst in de laatste 15 jaren een goeden, snellen gang is gekomen.

Eenigszins anders is het met de agrarische industriën, suikerfabrieken, aardappelmeelfabrieken, zuivelfabrieken, kartonfabrieken. Deze waren gedeeltelijk gevolg van den agrarischen krisis die de graanbouw onvoordeelig maakten, anderzijds echter provoceerden ze vaak grondontginning en veranderingen in het landbouwbedrijf. De zuivelfabrieken zijn gevolg van technische verbeteringen die in 't klein niet toe te passen waren.

Hoe het zij, het fabriekswezen is er gekomen. Einde 1898 waren er in ons land fabrieken met:

500 arbeiders en meer	24,
100—500 arbeiders	326,
40—100 „	683.

Sinds dien tijd zijn er zeker heel wat bijgekomen, maar de gegevens zijn niet verzameld, althans niet gepubliceerd.

De tijd waarin men meende dat groot-industrie uitsluitend kon gevestigd worden waar kolen en grondstof in 't eigen land aanwezig waren, is voorbij en vooral Nederland dat aan alle kanten de deuren open heeft, behoeft daaronder niet te lijden.

Bovendien er zijn tal van zaken die men voorheen in ruwen vorm uitvoerde en die thans binnenslands bewerkt beginnen te worden. Dat is o.a. het geval met de wol, het vlas, de huiden, beenderen en horens.

Maar ook vele industrieën waarvoor de grondstof moet worden ingevoerd, ontwikkelen zich zeer snel. Men denke slechts aan de chemische fabrieken, de cacaofabrieken, de katoenweverijen, de gerst voor de brouwerijen, de stearine, vooral het ijzer en het hout. Om van den diamant maar niet te spreken.

Het fabriekswezen is niets nieuws meer in Nederland. Einde 1898 was het aantal arbeiders in de fabrieken en werkplaatsen waarop de veiligheidswet van toepassing was, niet minder dan 248,773.

De fabriek kweekt een eigen milieu. Een groote fabriek verandert de heele omgeving. Grootbedrijf verwekt een uitgebreiden handel. Grootbedrijf in den handel zelf nestelt zich natuurlijkerwijs schier uitsluitend in havenplaatsen.

Een onmiddellijk gevolg van den ruilwarenhandel was het ontstaan der steden en de ontwikkeling van het kleinbedrijf tot grootbedrijf liet het daar niet bij, doch bracht de industrieele centra, aaneenrijgingen van industrieplaatsen. In ons verbazend dicht bevolkte land frappeert dat niet zoo, de steden liggen er toch al dicht bijeen. Maar sinds er gang is gekomen in de kapitalistische ontwikkeling, is de groei der steden verbazend, en vooral van sommigen.

Dit is een der meest kenmerkende teekenen der kapitalistische ontwikkeling.

Het nevenstaande staatje geeft een overzicht van den groei der bevolking van de 24 steden boven de 20,000 inwoners in den loop der 30 jaren vóór en der 30 jaren nà 1870:

Gemeente.	in 1840	in 1870	vermeerdering in de 30 jaren vóór 1870.	in 1900	vermeerdering in de 30 jaren nà 1870.	in 1905	vermeerderd in 5 jaar sinds 1900.
Amsterdam	211,349	264,694	25 %	510,853	90 %	551,415	8 %
Rotterdam	78,098	116,232	50 „	318,507	180 „	370,390	17 „
's-Gravenhage	63,556	90,277	45 „	206,022	125 „	234,459	17 „
Utrecht	48,491	59,299	20 „	102,086	90 „	112,796	10 „
Groningen	33,484	38,528	12 „	66,537	80 „	71,490	8 „
Haarlem	24,012	30,530	25 „	64,079	112 „	68,255	6½ „
Arnhem.	16,758	31,626	100 „	56,812	90 „	60,528	7 „
Leiden	37,464	38,943	4 „	53,657	40 „	56,044	6 „
Nijmegen	21,182	22,842	7 „	42,756	90 „	49,342	17 „
Tilburg	14,042	21,431	50 „	40,628	95 „	45,625	12½ „
Dordrecht	20,991	24,651	20 „	38,386	60 „	43,482	13 „
Maastricht	25,483	27,808	10 „	34,220	25 „	36,146	6 „
Leeuwarden	23,400	25,121	8 „	32,162	30 „	34,098	6 „
's Bosch.	21,961	24,315	10 „	30,517	25 „	33,461	10 „
Zwolle	16,950	20,408	20 „	30,560	50 „	32,280	6 „
Delft.	17,037	21,836	25 „	31,589	48 „	32,950	4 „
Apeldoorn	8,414	12,661	50 „	25,761	100 „	30,892	20 „
Enschedee.	3,721	5,072	30 „	24,353	390 „	29,510	20 „
Schiedam	12,051	19,274	60 „	27,126	40 „	28,290	3 „
Breda	15,399	14,765	—4 „	26,096	80 „	26,949	3 „
Den Helder	9,088	18,366	50 „	25,159	40 „	26,681	5 „
Deventer	14,379	17,815	20 „	26,212	55 „	27,211	4 „
Gouda	14,451	16,009	15 „	22,085	35 „	23,768	7 „
Zaandam	11,139	12,045	8 „	21,146	65 „	23,517	11 „
24 steden	762,900	974,548	33 %	1,857,309	95 %	2,049,779	12 %

We zien dus dat deze steden in de 30 jaren nà 1870 bijna 3 maal zoo snel groeiden als in de 30 jaren daarvoor.

Dat geeft een goed denkbeeld van de vaart die de kapitalistische ontwikkeling, van dat keerpunt uit, heeft genomen.

In alle landen waar industrie en handel vlug groeien, zien wij een relatieve afname van de bevolking ten plattelande, het platteland blijft in groei zeer sterk bij de steden ten achter.

In Nederland was de verhouding in den groei deze:

	van 1840—70:	van 1870—1900:
In de steden boven 20000 zielen:	25 pCt.	95 pCt.
De overige gemeenten	25 „	17 „
In het Rijk dus	25 „	45 „

Van 1840—1870 was dus de groei der bevolking in steden en op het platteland geheel gelijk. De bevolking nam wel normaal toe, maar eenige verandering in de konstellatie van het land zag men niet. Utrecht, Groningen, Leiden, Nijmegen, Dordt en andere plaatsen bleven zelfs bij den gemiddelden groei van 25 pCt. ten achter. Amsterdam zelfs overschreed hem niet.

Zoo genomen spreken de cijfers reeds zeer sterk. Maar toch nog niet sterk genoeg, om de werkelijkheid geheel weer te geven. Want onder die „overige gemeenten" zijn een heele reeks van kleinere steden die veel sneller gegroeid zijn dan 17 pCt. zoodat het groeicijfer der andere gemeenten lager moet zijn om het op 17 pCt. te houden.

Hier zijn eenige cijfers van den groei der bevolking, in zulke kleinere steden, loopend over slechts 20 jaar, van 1880—1900.

Winschoten	steeg van	6,640	op	9,668	= 45 pCt.
Assen	„ „	7,932	„	11,191	= 40 „
Emmen	„ „	10,381	„	19,425	= 95 „
Almeloo	„ „	7,758	„	10,018	= 33 „
Hengeloo	„ „	6,500	„	14,968	= 110 „

Zutfen	steeg	van	14,322	op	13,381	= 25	pCt.
Ede	„	„	11,405	„	15,195	= 32	„
Winterswijk	„	„	8,073	„	10,915	= 35	„
Baarn	„	„	3,529	„	6,757	= 100	„
Weesp	„	„	3,607	„	6,683	= 90	„
Alkmaar	„	„	13,304	„	18,275	= 40	„
Bussum	„	„	1,825	„	7,037	= 275	„
Wormerveer	„	„	3,883	„	6,054	= 60	„
Hilversum	„	„	9,171	„	19,443	= 110	„
Maassluis	„	„	4,827	„	7,802	= 65	„
Vlissingen	„	„	10,056	„	18,893	= 90	„
Middelburg	„	„	16,046	„	18,877	= 18	„
Helmond	„	„	7,366	„	11,436	= 60	„
Roozendaal	„	„	8,816	„	13,720	= 60	„
Venloo	„	„	9,133	„	14,399	= 60	„
Kerkrade	„	„	6,405	„	9,389	= 50	„
Vaals	„	„	4,365	„	6,358	= 50	„

Dit is nu een stijging loopende over 20 jaar. Men ziet hoe dus het platteland veel beneden den gemiddelden groei moet zijn gebleven om dergelijke stijgingen te neutraliseeren. Men kan dan ook zeggen dat schier alle gewone landgemeenten, waarin niets buitengewoons plaats vond, geen landontginning en geen industrialiseering, aan den bevolkingsgroei niets bijbrachten. Sommige der gewone landstadjes, als Zierikzee, Franeker, Hoorn en Dokkum, gingen zelfs absoluut achteruit. De groote landbouwgemeenten bleven meestal stilstaan.

Waar, ten platten lande, de bevolking wèl snel stijgt, b.v. in Zuid-Holland, heeft dat meestal voor oorzaak dat er òf industrie kwam, òf het land in tuingrond werd omgezet, waardoor de bewerking meer handen eischt. Zoo heeft de Westlandsche en Zwijndrechtsche tuinderij

en de bloemencultuur om Leiden natuurlijk grooten invloed op den bevolkingsaanwas gehad.

Onder bovengenoemde snel gestegen kleinere steden zijn er eenige die hun verbazenden groei niet danken aan de vestiging van industrie, maar aan de vestiging van uit de groote steden wegtrekkende, meer gegoede menschen. Daaronder Bussum en Baarn in de eerste plaats. Hilversum is er ook bij, doch daar is ook industrieelen vooruitgang. Doch die vlucht van meer gegoede burgers uit groote steden, is ook een gevolg van de ontwikkeling van handel en industrie in die groote steden. Hoe arbeidzamer de steden worden, hoe meer fabrieken en havens en pakhuizen er komen, hoe onaangenamer er het leven wordt voor diegenen die geen persoonlijke rol erin hebben te vervullen en zij verhuizen evenals zij met wier taak het samengaan kan dat ze op zekeren afstand wonen. Deze allen trekken zooveel mogelijk naar nabijgelegen landsteden of dorpen.

De buitengewone groei van een gemeente als Emmen, ligt aan buitengewone oorzaken, hier de ontginning der veenderijen, maar van de meeste andere gemeenten is de sterke groei schier uitsluitend te wijten aan de industrieele ontwikkeling.

De relatieve afname der bevolking van het platteland is bewezen als men uit welken hoek van het land ook, eenige echte landbouwgemeenten neemt. Geen enkele van deze gemeenten bereikt den groei van de gemiddelde bevolkingstoename van het rijk.

De bevolking der volgende gemeenten bewijst dit:

		1880.	1890.	1900.
Friesland.	Bildt	7,408	8,827	8,545
	Ferwerderadeel	8,819	8,184	8,151
	Wonseradeel .	13,710	12,844	12,819

Groningen.	Bedum . . .	4,929	5,042	4,894
	Beerta . . .	4,061	4,149	4,123
	Grijpskerk. .	3,454	3,200	3,214
	Ulrum . . .	3,493	3,507	3,559
Overijssel.	Avereest . .	6,532	6,341	6,517
	Losser . . .	4,627	4,711	4,704
	Olst. . . .	4,423	4,665	4,768
Gelderland.	Aalten . . .	6,591	6,783	7,426
	Druten . . .	4,604	4,382	4,559
	Wisch . . .	6,055	6,461	7,171
N. Holland.	Assendelft. .	3,286	3,483	3,411
	Schagen . .	3,190	3,110	2,874
	Haarlemmerm.	14,318	16,297	16,560
Z. Holland.	Monster . .	4,193	4,491	4,856
	Waddinxveen.	4,288	4,348	4,278
	Naaldwijk. .	4,814	4,971	5,048
Zeeland.	Hontenisse .	4,981	4,992	5,035
	Wissekerke .	3,379	3,071	3,186
	Dreischor . .	1,128	1,220	1,193
N. Brabant.	Gemert. . .	4,944	4,827	4,387
	Oirschot . .	3,972	3,897	3,920
	Zundert. . .	4,113	3,958	4,356
Limburg.	Bergen. . .	4,841	4,819	4,785
	Geleen . . .	2,265	2,384	2,545
	Wittem. . .	3,739	3,723	3,824

Deze gemeenten kunnen worden beschouwd als typische landbouwgemeenten, waar de vermeerderende bevolking geen arbeidsveld vindt en wegtrekt. Men ziet dat die er zijn in elken hoek van het land en dat het dus volstrekt niet een of ander toevallig of plaatselijk verschijnsel is, doch een verschijnsel, geheel inherent aan de heele maatschappelijke ontwikkeling, dat in elk land waar in die ontwikkeling eenigen gang zit, kan worden gekonstateerd.

Om het verschijnsel van den trek naar de steden nog verder aan te duiden kan o.a. dienen dat in 1904 het aantal ingeschreven, van elders komende personen in de 4 grootste steden 5740 grooter was dan het aantal vertrokkenen. In de gemeenten van minder dan 5000 inwoners was daarentegen het getal vertrokkenen 7843 grooter dan het getal ingeschrevenen. En in dat jaar was het verschijnsel niet zoo sterk, wijl Amsterdam door buitengewone omstandigheden meer afgeschrevenen dan aangekomenen telde.

In 1903 waren de cijfers resp. 6702 en 7448.

Deze beide jaren waren echter, vooral voor Amsterdam, krisisjaren en dan gaat een dergelijke beweging niet zoo snel. In jaren van hooge konjunktuur gaat het veel sneller. In 1900 bv. vestigden zich in de 4 groote steden 14871 personen meer dan er weggingen en in de gemeenten beneden 5000 zielen gingen er 10043 meer weg als dat er zich vestigden.

Nu spreekt het van zelf dat in de groote steden de eischen van het kapitalistisch bedrijf en van de kapitalistische politiek eerder en beter worden begrepen dan op het platteland. Immers de groei en bloei van het modern-kapitalistische bedrijf was de groei en de bloei van de stad zelf.

Maar dan spreekt het ook van zelf dat naarmate de groote steden toenemen in grootte, en dus die groote steden méér invloed hebben op het geheel, ook de arbeiderspolitiek, de proletarische aktie, grond onder de voeten krijgt, en de politiek die het behoud der bestaande ekonomische en politieke stelsels voor doel heeft, terrein verliest.

De verandering der verhouding tusschen dorpen en steden, het snel wegsmelten van de meerderheid die

de eersten hadden over de tweeden, is een stuk maatschappelijke ontwikkeling dat deel uitmaakt van de ontwikkeling die de sociaaldemokratie noodig heeft om tot haar doel te komen.

Dat dàt stuk ontwikkeling ook in Nederland niet ontbreekt, is door het voorgaande zeker bewezen en dat dit groote beteekenis heeft voor de omvorming van de maatschappij, behoeft niet veel betoog. Reeds nu is er een geheele som van vraagstukken, bekend onder den naam van Gemeentelijk Socialisme, ontstaan, schier uitsluitend betrekking hebbend op de groote steden en ontstaan uit de behoeften van die steden. De voorziening in water, licht, beweegkracht, vervoermiddelen, havens en haveninrichtingen, slachthuizen, verzekeringen, de grondexploitatie, veel van deze zaken zijn in tal van groote steden reeds aan het kapitalistische bedrijf onttrokken en in gemeentebeheer genomen. Ook daar waar van een socialistische meerderheid nog geen sprake is. Tal van andere zaken, het bouwen van woningen, voorziening in geneeskundige diensten, en zelfs de voorziening in sommige levensmiddelen zijn reeds een heel eind op denzelfden weg, behooren volstrekt niet meer tot de ver verwijderde idealen. Deze voorloopers eener gemeenschappelijke regeling der produktie zijn alleen in de steden mogelijk en naarmate de steden groeien, omvatten ze meer menschen en worden ze over het geheel gewichtiger.

Alzoo kweekt de kapitalistische ontwikkeling een der voorwaarden die de gemeenschappelijke produktie in een aantal gewichtige takken van bedrijf mogelijk maken en voorziet daardoor in een der voorwaarden tot het socialisme.

II.

AGRARISCH KAPITALISME EN DE LANDBOUW.

De kapitalistische ontwikkeling in het landbouwbedrijf moest, door tal van oorzaken, langs andere banen gaan dan die in de industrie. Reeds de omstandigheid dat de grond, dien te bebouwen het landbouwbedrijf uitmaakt, niet willekeurig vermeerderd kan worden, wat met fabrieken en werkplaatsen wèl kan, vormt een faktor van de allergrootste beteekenis.

De grondbezitter trekt van den grond een rente, in de socialistische litteratuur grondrente genaamd. Is de grondbezitter tegelijkertijd de bebouwer van den grond, dan trekt hij die rente evengoed. De prijs van den grond hangt geheel af van de grondrente die van dien grond getrokken wordt. De hoogte van die rente hangt af van de waarde die de grond voor den een of anderen bebouwer heeft, en hangt, behalve van zijn kwaliteit, ook af van de ligging en van den stand der markt. Gewoonlijk kan men zeggen dat de grondrente is al datgene wat de betere grond meer opbrengt dan de slechtste grond die in exploitatie is gebracht.

Men pleegt een bedrijf alleen dan te drijven wanneer het rendeert. Alleen voor grond die de moeite der exploitatie loont en nog eenige winst belooft, wordt pacht betaald. De betere grond brengt zooveel meer waren voort met dezelfde arbeidsinspanning dan de slechtste en dat meerdere is de grondrente. Met de stijging der prijzen van de landbouwprodukten stijgt de grondrente, zijn die prijzen laag dan daalt ook de grondrente. Dalen die prijzen zeer laag, zóó dat de slechtere grond de moeite

van het bebouwen in het geheel niet meer loont, dan verandert natuurlijk de grondslag der vergelijking, maar de zaak zelf verandert niet.

De stijging dezer grondrente is op de volgende wijze duidelijk te maken.

Wij nemen een H.A. slechten grond, waarvan de opbrengst is 25 H.L. haver à *f* 3. De totale opbrengst per H.A. is dus *f* 75.

Wij nemen nu een tweede H.A. grond, van betere soort. De opbrengst is 50 H.L. per H.A. à *f* 3 = *f* 150.

Stijgt nu de prijs der haver met 10 pCt. dan stijgt de grondrente van den goeden grond met een dubbel zoo hoog bedrag als dien van den slechten grond.

Dit beeld is nog gebrekkig omdat op den slechten grond in den regel minderwaardige produkten worden geteeld, en het onderscheid daardoor grooter is. Maar bovendien wordt de grondrente in hooge mate beinvloed door andere omstandigheden, door de ligging, veraf of dichtbij goede markten, veraf of dichtbij goede verkeerswegen.

Twee omstandigheden hebben in den jongsten tijd de grondrente omhoog gevoerd. In de eerste plaats de wetenschap die de middelen heeft verschaft om veel gronden die vroeger onontginbaar waren, thans te ontginnen. Vooral de kunstmest droeg daartoe bij. In de tweede plaats de kapitalistische ontwikkeling die, door opeenhooping van groote massas menschen in steden en industrieële streken, telkens grooter en beter afzetgebied vormt voor produkten van landbouw of veeteelt. Vooral de afzet van versche melk, groenten e. d. in nabijgelegen groote steden is voor de stijging der grondrente van groote beteekenis.

Die grondrente nu, komt in den landbouw niet aan

den boer, doch aan den grondbezitter. Aan den boer komt ze alleen als deze tegelijk de bezitter van den grond is en dan in die kwaliteit, doch niet als boer.

De zaak is vrij eenvoudig. De grond is in beperkten voorraad aanwezig. Zoodra de prijzen der produkten stijgen wordt de lust om veel grond te bebouwen, grooter en daardoor de konkurrentie bij de verpachtingen. Het gevolg is stijgende pachtprijzen. Die stijging gaat zoo hoog als het bedrijf toelaat, vaak zelfs hooger en dan werkt de boer uitsluitend tot de opbrengst van de grondrente, plus misschien voor eigen levensonderhoud.

Ook wordt er grondrente in anderen vorm dan pacht betaald, en wel in hypotheekrente. De grond is een voorwerp, zeer geschikt voor het kredietwezen, omdat hij niet te vervreemden is en steeds een zekere waarde houdt. Afgezien van enkele buitengewone omstandigheden is die waarde zeer vast. Het krediet-verleenen met grond als onderpand, is dus een zeer soliede geldbelegging en is dan ook al zeer lang in gebruik.

Bij de beantwoording der vraag wat kapitaal is, hebben wij gezien dat een bezit tot kapitaal wordt, zoodra het, zonder eigen arbeid, inkomen verschaft. In dezen zin is ook de grond kapitaal. En ter beantwoording van de vraag in hoeverre in Nederland het kapitalisme in den landbouw is doorgedrongen, dient in de allereerste plaats te worden nagegaan hoe het met het grondbezit dat als kapitaal wordt aangewend, staat.

Dat is op drie wijzen het geval:

1o. bij grootgrondbezit, waar de boer zelf de grond bebouwt;

2o. in het pachtstelsel;

3o. in het hypotheekstelsel.

Wat 1o. betreft, kan men, alvorens cijfers te noemen,

eerst even wijzen op het eigenaardige van de positie van een grootgrondbezitter die zelf dien grond bebouwt. Goede bouwgrond, Groninger of Friesche klei, is al spoedig 1500 à 2000 gld. per H.A. waard. Een bezitter van 100 H.A. heeft dan alleen aan grond een vermogen van 150 à 200000 gulden. Hierbij komt het vee, de gebouwen, de werktuigen, het bedrijfskapitaal. Iemand die een dergelijken rijkdom bezit, heeft er maar heel zelden lust in, op een vaak afgelegen hoeve een werkzaam en zorgvol leven te leiden, de meerdere beschaving zelf maakt de menschen daartoe allicht ongeschikt, en daarom is het geen wonder dat het aantal personen dat lust heeft in die positie, eer af- dan toeneemt. Hier komt bij dat men, door den grond in kleinere stukken te verpachten, er een hooge rente voor bedingen kan. Kortom, zoo iemand heeft vaak meer lust om van zijn bezit te rentenieren, dan zelf zijn hoeve te besturen.

Dat is één faktor waardoor de grootgrondbezitters die zelf hun grond bebouwen, eer af- dan toenemen.

Een tweede faktor is deze dat, juist omdat de hoeveelheid grond niet vermeerdert, een boerderij vaak onder de erfgenamen gesplitst wordt.

Het aantal eigenaars-boeren, dat meer dan 50 H.A. in gebruik had, bedroeg in ons land:

	50—100 H.A.	Meer dan 100 H.A.
in 1881	1461	154
in 1887	1530	132
in 1897	1400	113
in 1904	1259	96

Men kan dus aannemen dat deze, direkte, kapitalistische landbouw, afgenomen is.

Het kapitalisme werkt in den landbouw wezenlijk op

andere wijs. Het verschil in grondrente is zeer gering bij zelfbewerking of verpachting van den grond, te gering om er de moeite dier zelfbewerking van op zich te nemen.

Anders dan bij dezen vorm staat het bij het pachtselsel. Het aantal pachters neemt sterk toe, het aantal eigenaren neemt relatief af.

In Nederland waren landgebruikers:

	In 1882:		In 1892:		In 1902:	
	Eige-naars.	Pach-ters.	Eige-naars.	Pach-ters.	Eige-naars.	Pach-ters.
Van 1—5 H.A.. .	39560	25310	44847	32896	46579	36090
„ 5—10 „ . .	19447	11069	21015	13177	20886	14099
„ 10—20 „ . .	16315	10047	17805	12111	17293	12705
„ 20—50 „ . .	11046	9495	11155	10700	10704	11412
„ 50—100 „ . .	1481	1530	1457	1867	1380	1908
meer dan 100 „ . .	152	118	130	81	122	86
Totaal aantal eigenaars en pachters . . .	88001	57693	96409	70832	96964	76300

In deze 20 jaar is dus het aantal eigenaars toegenomen met 10 pCt., het aantal pachters met 35 pCt.

Doch de toename van het pachtstelsel blijkt veel sterker dan deze cijfers aantoonen, als wij ze nader bekijken en konstateeren dat de heele aanwinst van eigenaren uitsluitend zit in de kleintjes. Van de bijna 9000 eigenaren die er meer zijn, behooren er 7000 tot de categorie van 1—5 H.A.

Van welken aard dat kleingrondbezit is, blijkt uit het feit dat van de bijna 9000 eigenaren van 1—20 H.A. die er zijn bijgekomen in die 20 jaren, er slechts een 200 waren op kleigronden, al de andere op zandgronden.

De statistiek geeft ons geen overzicht over de ver-

deeling van den grond, in gebruik bij eigenaars en pachters. In de Jaarcijfers vinden wij elk jaar terug een staat, die ons die verdeeling geeft van één jaar, in 1887.

Toen waren van de 1.849.500 H.A. bouw- en grasland, die in gebruik waren bij landgebruikers, die meer dan 1 H.A. exploiteerden:

1.023.600 H.A. in gebruik bij eigenaren, en
825.900 „ „ „ „ pachters.

Sindsdien heeft zich een groote stuk ontwikkeling voltrokken, het aantal pachters is 3½ maal zoo sterk gestegen als het aantal eigenaars, terwijl de winst der eigenaars uitsluitend onder de kleintjes zat. Al hebben wij geen positieve cijfers, dan is toch de gevolgtrekking zeker niet gewaagd, en wij zeggen dat de hoeveelheid grond in gebruik bij pachters meer dan 35 pCt. is gestegen en de hoeveelheid grond in gebruik bij eigenaren, meer dan 10 pCt. is gedaald. Hierbij is dan rekening gehouden met de toename van grond door ontginning van woeste gronden.

Gevolg van deze toename van het pachtstelsel, is dat het bedrijf in meerdere mate zijn cijns betaalt aan het kapitaal, dat het agrarisch kapitaal meer grond aan zich heeft gebracht.

Maar bovendien is de waarde van den grond steeds gestegen en elke waardevermeerdering van den grond wordt in het kapitalistisch stelsel onfeilbaar opgezogen door den bezitter die de grondrente trekt. De waarde van den grond is feitelijk niets anders dan de gekapitaliseerde grondrente. Een H.A. die 40 H.L. tarwe per jaar opbrengt, zal in den regel dubbel zooveel kosten als eene die slechts de helft geeft.

Omtrent die waardevermeerdering van den grond in Nederland kan het volgende gelden:

De in de grondbelasting belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen bedroeg:

In 1856 . . .	44.522.000
In 1875 . . .	45.592.100
In 1904 . . .	97.023.000

In 1880 bedroeg de vermoedelijke verkoopwaarde der ongebouwde eigendommen, volgens de jaarcijfers f 3,924,631,000. Gezien het feit dat sinds dien de belastbare opbrengst meer dan verdubbeld is, moet dan de vermeerdering van de verkoopwaarde minstens 4 milliard bedragen, welke sommen geheel ten goede gekomen zijn aan de grondbezitters. Ze vormen een vermeerdering van het agrarisch kapitaal, waardoor de landbouw van dat kapitaal afhankelijk is geworden en in meerdere mate cijnsplichtig.

Het hypotheekstelsel is vervreemding van den grond van zijn bebouwer, op een indirekte wijze. Men kan gerust aannemen dat schier alle hypotheken op landelijke eigendommen, drukken op die eigendommen welke door den boer zelf worden bebouwd. Iemand toch die zijn kapitaal in grond heeft belegd, zal indien hij hypotheek op dien grond neemt, aan rente van die hypotheek allicht een zelfde percentage moeten betalen, als de pacht opbrengt van de verkoopsom van den grond. Tenzij het dus een tijdelijke verlegenheid betreft, zal hij liever een deel van den grond verkoopen, dan het geheel verhypothekeeren. Daarom kunnen we aannemen dat schier de geheele som der hypotheken een vermindering is van het eigendom der landgebruikende eigenaren.

Een aparte opgave van de hypotheken, genomen op gebouwde en op landelijke eigendommen, hebben we eerst gekregen nà 1890, en dan nog maar alleen van de elk jaar opgenomen hypotheken, niet van het totaal dat op de verschillende soorten van onroerende goederen rust.

Het totaal bedroeg:

In 1881 . . .	*f*	871.131.000
„ 1885 . . .	„	1.010.866.000
„ 1890 . . .	„	1.097.857.000
„ 1895 . . .	„	1.217.017.000
„ 1900 . . .	„	1.456.682.000
„ 1904 . . .	„	1.748.970.000

In de laatste 10 jaar, van 1895—1904 werden op landelijke eigendom genomen 383 millioen, op gebouwen 1359 millioen. Daar staat tegenover dat de verbazende toename der hypotheken op gebouwen, eerst sinds betrekkelijk korten tijd begonnen is, zoodat we denkelijk niet ver van de waarheid af zullen zijn, als we aannemen dat de hypotheken op landelijke eigendommen ongeveer $^{1}/_{3}$ zal uitmaken van het totaal van 1748 millioen. Dus zou er op de landelijke eigendommen rusten een hypotheekschuld van om en bij de 600 millioen.

Deze feiten van drieërlei aard die alle bewijzen dat het kapitalisme zich door het bezit van den grond, hoe langer hoe meer meester maakt ook van de vruchten van den landbouw, hebben plaats, trots een tendenz in de bedrijfsontwikkeling, die tegen de door de socialistische programs als juist aangenomen, ingaat.

In de socialistische programs, in het Erfurter en ook in dat der S. D. A. P. wordt een bedrijfsontwikkeling vooropgesteld, volgens welke het kleinbedrijf door het grootbedrijf wordt verdrongen of opgezogen, zoodat de produktiemiddelen hoe langer hoe meer in weinige handen worden opeengehoopt, waardoor het aantal een zelfstandige rol vervullenden snel vermindert, het aantal in dienst van anderen zijnde personen in aantal stijgt.

Over de toepasselijkheid van deze theorie op den

landbouw, kwam het rapport van eene door de S. D. A. P. in Nederland benoemde commissie, tot de konklusie dat het landbouwbedrijf zich aan die tendenz onttrekt. Het aantal ondernemers in dat bedrijf vermindert niet, doch vermeerdert sneller dan de arbeiders, het kleinbedrijf neemt niet af maar toe, en oogenschijnlijk verwijdert zich dus de talrijke, in dit bedrijf werkzame bevolking, eer van het socialisme dan dat ze er toe gedreven wordt door de ekonomische ontwikkeling.

Intusschen is dit maar schijn. Waar is dat de gewone ontwikkelingsgang van klein- naar grootbedrijf, van grootbedrijf naar monopolie en van monopolie naar gemeenschappelijk bedrijf, voor zoover het zich nu laat aanzien, zich in het landbouwbedrijf niet voordoen. Maar het kapitaal maakt er langs andere wegen dezelfde veroveringen. Behalve dat de grond steeds meer in kapitalistische handen komt, en de scheiding tusschen arbeider en arbeidsmiddel ook hier zich steeds meer voltrekt, zijn er tal van andere wegen waarlangs het landbouwbedrijf onder voogdij van het kapitalisme komt, o. a. door de industrialisatie van den landbouw en door den groothandel in landbouwprodukten.

Niettegenstaande de grond niet willekeurig vermeerderd kan worden en in hoeveelheid alleen kan toenemen door heideontginning, die een soort grond in exploitatie brengt, die in alle geval van minderwaardige kwaliteit is, neemt de produktie ontzaglijk toe.

Per H.A. werd geproduceerd:

	Gemiddeld 1876/80:	1903:	1904:
Tarwe	21,2 H.L.	27,0 H.L.	28,8 H.L.
Rogge	17,4 „	22,6 „	22,0 „
Wintergerst	36,1 „	44,9 „	43,7 „
Zomergerst	27,1 „	35,4 „	36,8 „

	Gemiddeld 1876/80:	1903:	1904:
Haver	37,0 H.L.	46,9 H.L.	45,3 H.L.
Aardappelen	112 „	171 „	209 „
Boonen	20,5 „	27,2 „	26,5 „
Erwten	20,5 „	24,9 „	30,5 „
Vlas	427 K.G.	577 K.G.	640 K.G.
Suikerbieten	23360 „	24181 „	29668 „

De veestapel vermeerderde o.a. in 25 jaar tijds:

Paarden	van	276,200	op	296,200	stuks.
Rundvee	„	1.490,000	„	1.690,000	„
Varkens	„	493,000	„	882,000	„

Het saldo van den uitvoer van de volgende produkten toont de bedrijfsontwikkeling, wat de intensiviteit betreft, duidelijk aan:

Dat saldo bedroeg voor de artikelen:

	1877—86. Gemiddeld per jaar.	1887—96. Gemiddeld per jaar.	1903.
Boomen, heesters, bloembollen enz. . .	*f* 1.946.000	*f* 4.381.000	*f* 9.510.000
Boter [1]		„ 11.000.000	„ 22.219.000
Groenten.	kg. 43.000.000	„ 68.000.000	„ 167.000.000
Schape- en varkens-vleesch	*f* 4.313.000	„ 15.620.000	„ 49.798.000
Ander versch vleesch .	„ 486.000	„ 4.315.000	„ 12.854.000
Kaas	„ 9.887.000	„ 10.941.000	„ 17.309.000
Vlas	„ 14.717.000	„ 23.729.000	„ 59.228.000

Hierbij moet dan nog worden in aanmerking genomen,

1) Van vroegere jaren zijn de cijfers voor boter niet te geven, wijl onder den naam boter ook margarine was opgenomen.

dat de bevolking van het eigen land in dien tijd met ruim 30 pCt. is gestegen.

Zoo bracht de accijns op het geslacht op:

In 1875 . .	*f* 2.549.000
In 1904 . .	„ 4.112,284
Dus een stijging van	*f* 1.563.784

Wat een meerdere konsumtie van 15 millioen vertegenwoordigt, die nog bij de bovenvermelde stijging van den uitvoer moet worden geteld, om een juist overzicht te krijgen.

Kortom, wij staan hier voor een verbazend sterke toename der produktie, verkregen tegelijk met een toename van het kleinbedrijf. Maar deze uitvoer gebeurt niet door den producent zelf, doch door den groothandel. Deze is kapitalistisch en daardoor geraakt de boer van zelf onder dien kapitalistischen invloed.

Een verdere faktor met dezelfde tendenz is de landbouwindustrie. Deze heeft in ons land reeds een groote vlucht genomen en neemt zeer sterk toe.

Onder landbouwindustrie verstaan we over 't algemeen die industrie die landbouwprodukten tot grondstof gebruikt. De voornaamsten in ons land zijn de suikerindustrie, de aard appelmeelindustrie en de kartonfabrikage.

Het saldo van den uitvoer dezer drie produkten bedroeg:

	1877—86:	1887—96:	1904:
Aardappelm.	*f* 12.620.000	*f* 25.786.000	*f* 56.426.000
Karton	„ 4.223.000	„ 15.533.000	„ 41.675.000
Geraff. suiker	k^0. 68.000.000	k^0. 94.000.000	k^0. 116.000.000

Het spreekt van zelf dat de landbouwers die aan deze industriën hun produkten als grondstof leveren, in groote mate afhankelijk worden van die industriën, vooral de

suikerbietenbouwers en nog meer de aardappelteelers in de veenstreken.

Dit alles onderstelt snellen gang in de ontwikkeling van het bedrijf, vooral wat de intensiviteit aangaat.

Want deze enorme toename der produktie werd verkregen in een tijd dat het aantal in den landbouw werkende personen lang niet zoo snel toenam als de bevolking van het land.

Deze opmerking brengt ons tot een ander feit.

In alle industriën des lands, waarin het grootbedrijf sterk toeneemt, neemt ook de industrie zelf, voor wat het getal erin werkzame personen betreft, sterk toe. De industriën breiden zich ook uit doordien zich het artikel zelf vaak meester maakt van nieuw terrein. Men denke slechts aan de tallooze gevallen waarin het ijzer hout- of metselwerk verdrongen heeft.

Dat maakt dat zulke industriën steeds meer menschen aan het werk zetten.

Bij den landbouw is het anders. Het getal in den landbouw werkende menschen neemt relatief af. Niet alleen dat het minder snel stijgt dan de bedrijfsdeelnemers in handel en industrie, maar de landbouwbevolking neemt veel minder snel toe dan de bevolking van het land. Nu zijn daar ook invloeden mede aan het werk, als de onttrekking van een deel van het bedrijf aan het eigenlijke landbouwbedrijf en overbrenging naar de industrie. Zoo b.v. de fabrieksmatige zuivelbereiding en inmaking van groenten en vruchten. Daar zit snellen groei in, maar het getal in die bedrijven werkende personen is gering, al neemt het zeer snel toe.

* * *

In de fabrieksmatige zuivelbereiding telden wij in Nederland volgens de jongste beroepstelling:

	In 1889:	In 1899:
Ondernemers voor eigen rekening. .	211	539
„ „ anderer „ . .	70	306
Tusschenpersonen, kantoorpersoneel etc.	65	745
Arbeiders	941	3797

De industriën der konserves, vruchtensappen enz. telden:

	In 1889:	In 1899:
Ondernemers voor eigen rekening. .	202	240
„ „ anderer „ . .	6	26
Tusschenpersonen	27	133
Arbeiders	276	916

Het totaal aantal op deze wijze zijdelings in het bedrijf werkende menschen bedraagt in zijn geheel nog geen 7000, wat op het groote half millioen bij den landbouw betrokkenen weinig beteekent.

Van 1889—1899 bedroeg de stijging van de deelnemers in het Nederlandsche bedrijfsleven 16½ pCt.

Over de bedrijven verdeeld was de verhouding dier stijging als volgt:

Het aantal in werkende personen steeg:

In de jacht en visscherij	met	36	pCt.
In de handelsbedrijven	„	32	„
In de industrieele bedrijven	„	24	„
In de vrije en andere beroepen	„	14	„
In de landbouwbedrijven	„	8,5	„

Van de 10000 in bedrijf werkzame personen werkten den landbouw.

In 1889 . . .	3177,9
In 1899 . . .	2973,3

De werking van het kapitalisme in den landbouw is in 't kort aldus samen te vatten: De bedrijfsvorm zelf verandert niet in koncentreerenden zin. Het kleinbedrijf neemt toe, het werktuig blijft binnen het bereik van dengeen die er mee arbeidt.

Maar door de steeds grootere vermeerdering van het grondbezit in handen van eigenaren die den grond niet zelf bebouwen; door snelle vermeerdering der hypotheken; door afhankelijkheid van industriën die landbouwprodukten als grondstof gebruiken; door den export op groote schaal, waarbij groothandelaren als tusschenpersonen optreden, maakt toch het kapitalisme zich in steeds sterkere mate van de opperheerschappij over het bedrijf meester.

De oogenschijnlijk aan de kapitalistische ontwikkelingswetten zich onttrekkende landbouw, kromt zich in werkelijkheid in hooge mate in den greep van het agrarisch kapitaal.

III.

HANDEL EN VERKEER.

Een hoogeren trap van kapitalistische ontwikkeling brengt altijd met zich mede hoogere handelscijfers. Dat ligt ook voor de hand. Het geheele kapitalisme berust op den ruil van waren. Hoe hoogeren trap van ontwikkeling bereikt wordt, hoe meer warenruil plaats heeft, en hoe sterker dus de bedrijfstakken worden, met dat deel van den maatschappelijken arbeid belast.

Grootere koopkracht eener bevolking openbaart zich door de konsumtie van allerhande artikelen die door een lager staande bevolking niet of minder worden gebruikt. Grootere koopkracht heeft dus onmiddellijk grootere handelsomzet voor gevolg.

In Nederland werkte echter vooral de ligging en de ontwikkeling van vroegere eeuwen mede om de handelsbedrijven een hooge vlucht te doen nemen. De transitohandel bv. moest hier hooge vlucht nemen, zoodra het achterland, d. i. Duitschland door de kapitalistische ontwikkeling werd aangegrepen.

Van alle landen der wereld staat Nederland dan ook aan de spits voor wat het percentage menschen betreft dat in handel en verkeer werkzaam is.

De cijfers van de verschillende landen zijn, dat van elke 100 in een bedrijf werkzame personen, in handel en verkeer werkzaam zijn:

in Italië	3,9
„ Oostenrijk . . .	6.4
„ Frankrijk	9,4
„ Duitschland . . .	10,6
„ Zwitserland . . .	10,7
„ Engeland. . . .	10,8
„ België.	11,6
„ Noorwegen . . .	11,7
„ Nederland . . .	**17,3**

De cijfers van den Nederlandschen handel zijn dan ook verbazingwekkend en vooral sinds 1870 hebben ze een snellen groei vertoond.

Het geheele lijstje, van 1870 af, is interessant genoeg om even te worden gadegeslagen.

In- en uitvoer bedroegen als volgt (De cijfers geven de waarde in millioenen guldens):

	Invoer:	Uitv.		Invoer:	Uitv.
1870 . .	507	399	1888 . .	1272	1114
1871 . .	586	460	1889 . .	1245	1094
1872 . .	617	484	1890 . .	1299	1087
1873 . .	682	514	1891 . .	1356	1140
1874 . .	671	508	1892 . .	1282	1133
1875 . .	718	538	1893 . .	1408	1116
1876 . .	713	533	1894 . .	1460	1114
1877 . .	750	541	1895 . .	1443	1178
1878 . .	809	563	1896 . .	1634	1337
1879 . .	846	581	1897 . .	1706	1479
1880 . .	839	629	1808 . .	1795	1515
1881 . .	919	690	1899 . .	1916	1582
1882 . .	992	752	1900 . .	1967	1695
1883 . .	1072	684	1901 . .	2047	1733
1884 . .	1128	841	1902 . .	2171	1827
1885 . .	1091	891	1903 . .	2277	1951
1886 . .	1102	994	1904 . .	2419	1985
1887 . .	1137	991			

Dit lijstje geeft werkelijk een schier volledigen kijk op de ontwikkeling der dingen in ons land.

Vanaf 1870 tot 1880 is de uitvoer lang niet zoo snel gestegen als de invoer. Hier hebben we blijkbaar nog enkel te doen met onze eigen ontwikkeling, die heel geleidelijk gaat. De uitvoer is van 1870—1883 met 300 millioen gestegen, ongeveer 75 pCt. Van 1895—1904, dat is een tijdperk van 4 jaar minder, steeg hij van 1178 tot 1985 millioen dat is ook 75 pCt.

In de volle 35 jaren steeg de bevolking met 55 pCt., de handelscijfers namen toe met 375 pCt.

Deze import en export is schier geheel in handen van het kapitalistische bedrijf, alleen tusschen de grens-

plaatsen kan de enkeling, kan het kleinbedrijf, een rol spelen, en onze groote uitvoer-centra liggen niet aan de grenzen.

In deze bedrijfstak speelt dan ook de Naamlooze Vennootschap, de meest volmaakte vorm van het grootbedrijf, een groote rol.

Naamlooze vennootschappen die goederenhandel dreven, waren er in ons land in de jaren

1886/87 . .	51	met een kapitaal van *f*	47.567.000
1903/04 . .	224	„ „ „ „	„ 104.842.000

Evenwijdig aan de ontwikkeling van den handel loopt die van het verkeer, en de groei van spoor- en tramwegen, alsook van de scheepvaart, is wel de beste graadmeter van de ontwikkeling van den handel.

Het spoorwegnet had een lengte en de ontvangsten waren als volgt:

In 1875 . .	1620 K. M.	en *f*	16,626,843
„ 1904 . .	2924 „	„ „	47.960.000

De tramwegen namen als volgt toe. Er waren:

In	1884	611 K.M.	met *f* 3.404.000	totaalopbrengst.
„	1903	1754 „	„ „ 7.799.000	„

Intusschen geeft het spoorwegverkeer in Nederland slechts een onvolledig beeld van het geheele verkeer. De waterwegen zijn, vooral voor den handel, nog steeds van grootere beteekenis.

De Nederlandsche koopvaardijvloot bestond:

	Zeilschepen:	Stoomschepen:	Totaal inhoud
In 1880:	917	79	929.000 M³.
„ 1904:	467	269	3.064.000 „

De gemiddelde grootte der schepen was:

	Zeilschepen:	Stoomschepen:
In 1880:	814 M³.	1367 M³.
„ 1904:	355 „	3591 „

De scheepvaartbeweging in onze havens liep aldus.

Ingeklaard werden in al de havens:

In 1875 4173 schepen met 2.210.000 M^3 inhoud.
„ 1904 12442 „ „ 30.746.000 „ „

Uitsluitend Nederlandsche schepen werden ingeklaard:

In 1875 722 schepen met 867.000 M^3 inhoud.
„ 1904 3755 „ „ 8.781.000 „ „

Het wonderbaarlijkst in deze is wel de scheepvaartbeweging in de Rotterdamsche haven.

Deze bedroeg aan inklaringen:

In 1881 3492 schepen met 4.863.000 M^3 inhoud.
„ 1904 6463 „ „ 19.469.000 „ „

De scheepvaartbeweging langs de rivieren bedroeg aan inklaringen:

In 1880 32.634 met een inhoud van 4.126.000 M^3.
„ 1904 55.761 „ „ „ „ 19.300.000 „

Tot ongeveer 1890 groeide wel het verkeer in de Rotterdamsche haven sterk aan, in de andere heerschte vrijwel stilstand. Sinds dien is in enkele verandering daarin gekomen. De inklaringen in de verdere voornaamste havenplaatsen bedroegen:

	In 1894:		*In 1904:*	
	Schepen:	Tonneninhoud:	Schepen:	Tonneninhoud:
Amsterdam	1528	3.216.000	1774	4.420.000
Vlissingen	816	1.917.000	793	1.991.000
Ter Neuzen	448	720.000	371	549.000
Zaandam	167	333.000	176	505.000
Harlingen	304	306.000	318	373.000
Delfzijl	199	212,000	194	245.000
Dordrecht	196	326.000	117	245.000
Schiedam	75	128.000	53	80.000
Den Helder	19	29.000	16	21.000

Uit dit staatje blijkt dat het havenverkeer zich schier

geheel koncentreert in de twee grootste havenplaatsen Rotterdam en Amsterdam, en dat zelfs een aan den grooten waterweg gelegen plaats als Schiedam, sterk achteruitging, terwijl ook van een bloedaftapping door Zaandam van Amsterdam, geen sprake is. De technische eischen, door de steeds grootere schepen aan de havens gesteld, werken precies als de machine in de groot-industrie. Ze zijn alleen vervulbaar in groote havens en de inrichting van deze stellen aan de gemeenten waar ze zijn zulke eischen dat alleen groote steden eraan voldoen kunnen.

Een weerspiegeling van de toename van den handel is het zakencijfer der Nederlandsche bank. Deze had bankbiljetten in omloop:

In 1875 . . voor *f* 168.622.000.
In 1904 . . voor „ 259.859.000.

De verwisselingen bij de bank beliepen:

In 1875 . . *f* 200.193.000.
In 1904 . . „ 544.227.000.

Er zijn maar weinig woorden noodig om te betoogen dat in die handelsbedrijven het groot-kapitalisme de groote rol speelt. De kleinhandel houdt veel menschen bezig, doch hij vormt slechts een weinig zelfstandig deel van den handel. Hij is geheel beheerscht door den groothandel, die geheel in groot-kapitalistische handen is.

Bij het verkeer zien wij dat een paar groepen waarin het grootkapitaal feitelijk reeds het rijk alleen heeft, grooten omvang hebben.

Het aantal personen bezig in de navolgende bedrijven bedroeg in 1889 en 1899:

Spoor- en tramwegen	14.709—19.695	personen
Zeevaart	9.514—11.943	„

In deze bedrijven is van een eigenlijke zelfstandige klasse schier geen sprake.

In den geheelen handel, kleinhandel inbegrepen, maar zonder het verkeer, daalde het percentage der hoofden van zaken, van 1889—1899, van 71,68 pCt. op 61,15 van alle in die bedrijven werkzame personen.

In handel en verkeer, als onderdeelen waarvan ook de geldhandel en het verzekeringswezen wordt aangezien, heeft de naamlooze vennootschap, de meest kapitalistische bedrijfsvorm, groote uitbreiding verkregen.

In de volgende bedrijfstakken bedroeg het aantal naamlooze vennootschappen en het kapitaal waarmede ze werkten, als volgt:

	In 1886/87.		In 1903/04.	
	Aantal.	Kapitaal.	Aantal.	Kapitaal.
Banken en kredietvereenigingen	44	f 71.540.641	147	f 111.307.000
Goederenhandel . . .	41	„ 47.567.060	224	„ 104.842.000
Hypotheekbanken. . .	11	„ 3.884.450	74	„ 14.410.000
Hotels, cafés enz. . .	39	„ 6.295.350	122	„ 14.138.000
Reederijen	16	„ 26.907.920	478	„ 81.543.000
Spoorwegen.	18	„ 93.834.840	27	„ 97.306.000
Trams enz	35	„ 17.172.750	87	„ 46.554.000
	204	f 267.203.011	1159	f 470.100.000

Hoever in het verkeerswezen de zelfstandigheid van den enkelen mensch plaats heeft gemaakt voor de afhankelijkheid van de kapitalistische onderneming, kan uit het volgende blijken.

Er waren in dien bedrijfstak werkzaam, einde 1899: 136.079 personen.

Daarvan waren hoofden van bedrijven voor eigen of voor anderer rekening 43.400 personen

Van deze 43.400 waren:
912 stalhouders.
857 voerlieden.
13004 binnenschippers.
423 kruiers.
18598 zelfstandigen het hotel- en koffiehuiswezen.

Dat zijn dus 30794 van de 43.400 zg. zelfstandigen uit een paar bedrijfstakken die door den bizonderen aard van het bedrijf meer voor het kleindrijf geschikt zijn.

Daarentegen zijn bij:

Het spoor- en tramwezen 78 hoofden van bedrijven op de 26079 personen,

de zeevaart 378 hoofden van bedrijven op de 11943 personen,

Posterij en telegrafie geen eigenlijke ondernemer op de 9165 personen.

Kortom in geheele takken van het eigenlijke verkeer is de zelfstandige bedrijfsleider zeer zeldzaam en berust het geheele gezag in handen van het groot-kapitalisme, tenzij, zooals met posterij en telegrafie het geval is, de staat als ondernemer is opgetreden.

IV.

NIJVERHEID.

Legenden hebben vaak een taai leven. Zoo is het o.a. gesteld met de legende dat Nederland een overwegend agrarisch land zou zijn, zonder veel nijverheid. Nog in de 1905/06 gevoerde diskussies over het plan om tusschen Nederland en België een tolverbond tot stand te brengen, werd zóó geredeneerd: België een industrieel land,

Nederland een agrarisch en een handelsland, zoo goed als zonder nijverheid. De beiden samenvoegen om een goed geheel te krijgen.

Er is natuurlijk een tijd geweest dat het zoo was, maar toen was het in Duitschland niet anders. De Nederlandsche nijverheid is van anderen aard. Door het ontbreken van kolen zijn enkele industriën, b.v. de ijzer- en staalproduktie, afwezig gebleven en de metaalnijverheid in 't algemeen wat ten achter, maar daar staat tegenover de hooge vlucht van andere industriën, die onder die omstandigheid niet behoefden te lijden.

In ons land zijn nu gevestigd belangrijke industrien in de volgende produktenbranches: Textiel-industrie, diamant, cacao, margarine, suiker, aardappelmeel, karton en papier, chemische nijverheid (geneesmiddelen, chemicaliën, kunstmest, kaarsen, olie, verfstoffen, zeep, lucifers), glas en aardewerk, veenderij, (turfstrooisel, enz.), zuivel, konserves, alkohol, leder, schoenen, goud- en zilverwerk, tabaksnijverheid, een omvangrijken scheepsbouw en een reeds zeer uitgebreide machine- en werktuigenfabrikage. En ook het kolenmijnbedrijf is niet zonder beteekenis meer.

Hoe weinig Nederland op industrieel gebied ten achter is, blijkt o.a. bij een vergelijking met het hoog-industrieele België.

Dat land telde bij de telling in 1896, 6½ millioen inwoners, Nederland, bij de telling van 1899, 5.104,137, dus België telde bijna 30 pCt. inwoners meer.

In beide landen waren in de gezamenlijke industrieele bedrijven werkzaam:

In Nederland	650,574	personen.
„ België	1,060,371	„

Vermeerderen wij 650,000 met 30 pCt., dan krijgen

wij 845,000. Het verschil blijft dan slechts iets meer dan 150,000 personen dat België meer in zijn industrie werkzaam heeft dan Nederland. Deze 150,000 worden geheel geleverd door den mijnbouw en de steengroeven, die totaal 156,000 personen bezig houden. Er is zeker nog een belangrijk verschil ten gunste van België, doch daarbij moet in aanmerking genomen worden dat dit land op dit gebied dan ook alleen maar door Engeland en even door Zwitserland, wordt overtroffen.

In de verschillende landen waren van de 100 in een beroep werkzame personen, werkzaam in de industrieële bedrijven:

In Engeland (zonder Ierland)	56,9
„ Zwitserland	40,7
„ België	38,2
„ Duitschland	37,4
„ Nederland	33,8
„ Frankrijk	33,6
„ Italië	27,6
„ Denemarken	23,9
„ Vereen. Staten	24,1
„ Noorwegen	22,9
„ Oostenrijk	21,9
„ Zweden	15,0

Men ziet dat hier geen sprake is van achterlijkheid. En wat wij achterlijk zijn, bv. bij Duitschland, wordt inge- ingehaald doordien in Nederland het aantal personen, in de handelsbedrijven werkend, talrijker is.

Een agrarisch land is Nederland in mindere mate dan Duitschland, want in landbouw en visscherij werkten op de 100 in bedrijf werkzamen:

In Nederland	30,8
„ Duitschland	37,5

En hierbij kan zeker gerekend worden dat het percentage visschers in Duitschland lager is dan in Nederland, zoodat dus Duitschland in grootere mate een agrarisch land is, dan Nederland.

Het gebrek aan een bedrijfsstatistiek maakt dat wij over den aard onzer industrie betrekkelijk weinig positiefs weten.

Over het getal fabrieken en over hun grootte, hebben wij niets dan het cijfer van 1898, dat leelijk aan 't verouderen is.

Waarvan we iets vernemen konden, is van de naamlooze vennootschappen die in de industrie bestaan. Van deze bestonden :

	1886/87.		1903/04.	
	Aantal.	Kapitaal.	Aantal.	Kapitaal.
Beetwortelsuikerfabr. .	8	*f* 1.730.000	} 21	*f* 10.356.000
Suikerraffinaderijen . .	4	„ 3.500.000		
Bierbrouwerijen . . .	9	„ 3.770.000	25	„ 12.203.000
Boter- en kaasfabrieken en melkinrichtingen .	19	„ 1.025.450	139	„ 6.195,000
Chemische fabrieken .	6	„ 1.264.000	31	„ 7.077.000
Dagbladen enz. . . .	21	„ 1.946.000	} 123	„ 9.808.000
Drukkerijen.	15	„ 987.000		
Electriciteit en telefonie	7	„ 1.459.000	36	„ 5.686.000
Gasfabrieken	14	„ 2.870.000	15	„ 2.635.000
Glasfabrieken	3	„ 214.000	11	„ 2.662.000
Papierfabrieken . . .	3	„ 1.780.000	15	„ 5.852.000
Scheepsbouw	8	„ 1.879.000	21	„ 5.826.000
Textielfabrieken . . .	16	„ 5.723.000	41	„ 12.496.000
Steen- en aardewerkfabr.	10	„ 1.165.000	61	„ 14.803.000
Machinefabrikage. . .	15	„ 2.785.000	72	„ 14.707.000 1)
Visscherij	12	„ 1.213.000	56	„ 6.250.000
Waterleidingen. . . .	9	„ 5.869.000	21	„ 8.282.000
	179	*f* 38.249.000	688	*f* 124.838.000

1) Dit cijfer is van 1902/03. Daarna is men begonnen deze categorie niet weer afzonderlijk, doch onder het hoofdje „overige maatschappijen" te vermelden, waaronder meer dan de helft van het totaal der vennootschappen staat.

Hierbij dient opgemerkt te worden dat in de statistiek voorkomt een rubriek „overige maatschappijen", die aangegroeid is van 85 maatschappijen met 29 millioen kapitaal, tot 2026 maatschappijen met 584 millioen kapitaal.

Behalve deze gegevens moeten wij, om eenig idee te krijgen van de industrieele ontwikkeling, afgaan op de getallen der in de bedrijven werkende menschen.

Ten einde langs dezen weg een denkbeeld van die ontwikkeling te geven, plaats ik hier het aantal in industrieele bedrijven werkzame personen, gekonstateerd bij de laatste twee beroepsstellingen, gehouden op den laatsten dag der jaren 1889 en 1899.

Werkzaam waren personen: [1])

		1889:	1899:
I.	Steen- en aardewerkfabr.	16.108	23.558
II.	Diamantnijverheid	10.405	9.921
III.	Drukkersbedrijven	9.118	13.223
IV.	Bouwbedrijven	122.993	147.079
V.	Chemische nijverheid	7.274	9.170
VI.	Houtbewerking	36.967	40.665
VII.	Kleedingnijverheid	75.567	91.335
VIII.	Kunstnijverheid	2.112	2.272
IX.	Lederbewerking	37.432	39.926
X.	Turf en steenkool	14.957	16.070
XI.	Metalenbewerking	40.790	48.218
XII.	Machine- en werktuigfabr.	7.669	18.790
XIII.	Scheepsbouw en rijtuigen	14.520	18.856
XIV.	Papierindustrie	4.700	7.144
XV.	Textielnijverheid	43.428	48.465
XVI.	Gas en electriciteit	1.807	3.560
XVII.	Voedingsmiddelen	84.269	108.528
		531.021	646.745

1) Deze cijfers wijken vaak af van de officieele uitkomstencijfers

Konstateerden wij bij den aanhef van dit hoofdstuk de nog geringe omvang van de metaalnijverheid in Nederland, de cijfers van XII wijzen op de verbazende vaart die deze industrie in die 10 jaren heeft genomen.

Sneller dan het geheel was de percentsgewijze toename in groep I. De deelnemers in de fabrikage van glas en spiegels namen toe van 2666 op 3519, terwijl de steenindustrie in 1889 8375 en in 1899 13142 personen bezig hield.

De groei der groep kleedingnijverheid wijst op de sterke ontwikkeling die de konfektienijverheid toont.

De aangroei der groep X is geheel te wijten aan de steenkool. Het getal verveners met hun personeel bleef stationnair. De ontwikkeling der steenkoolmijnen in Limburg is na 1899 nog sterk toegenomen. De kolenproduktie bedroeg:

In 1899	212.972	ton (1 ton = 1000 kilo's)
In 1904	466.997	„

De sterkste toename van alle groepen vertoont groep XII. Als onderdeelen stegen daarin:

De fabrikage van allerlei machineriën,	van	2356	tot	10.603
Electrotechniek	„	188	„	1.001
Fabr. van rijwielen	„	13	„	828

De toename van deze groep tusschen 1889 en 1899, was in verschillende provinciën als volgt:

Groningen	van . .	138	op	818
Overijssel	„ . .	405	„	1989
Gelderland	„ . .	446	„	1049

---

der beroepstellingen. Dit komt omdat de groepen die niet op precies dezelfde wijze bij iedere telling zijn bijeengevoegd, ten behoeve van deze vergelijkende staat anders ineengezet zijn. Deze cijfers zijn dus geheel vergelijkbaar, de officieele niet.

Utrecht	„	. .	296	„	1109
N. Holland	„	. .	1464	„	5899
Z. Holland	„	. .	1848	„	5708
N. Brabant	„	. .	677	„	2005

In Friesland, Drente en Limburg is deze industrie slechts onbeduidend vertegenwoordigd.

Eigenaardig en een bizondere beschouwing overwaard is de ontwikkeling der textielnijverheid. De loop harer ontwikkeling was voor de verschillende provinciën:

In	Friesland	van	553	op	390
„	Groningen	„	681	„	699
„	Drente	„	238	„	146
„	Overijsel	„	14147	„	21705
„	Gelderland	„	2016	„	2814
„	Utrecht	„	1348	„	1558
„	N. Holland	„	2766	„	2453
„	Z. Holland	„	8152	„	6532
„	Zeeland	„	674	„	111
„	N. Brabant	„	12450	„	11587
„	Limburg	„	1402	„	1511

De vermindering in Friesland, Zeeland en Z. Holland, ligt grootendeels bij de afname van de vlasbewerking. In 't geheel daalde het getal vlasbewerkers van 4749 op 1527. Daaraan is ook een deel te wijten van den achteruitgang in N. Brabant, en ten slotte is de geheele toename te vinden bij de groot-industrie in Overijssel en Gelderland.

De groote groep der voedingsbedrijven, die toenam met 28 pct., dus dubbel zoo snel als de bevolking, herbergt een aantal bedrijven die sterk groeiden. Zoo stegen de suikerfabrikage, het aardappelmeel, de vleeschhouwerijen, waaronder de export-slagerijen snel toenamen, de cacao-

fabrikage, de verduurzaamde levensmiddelen, de boter- en kaasfabrikage.

De laatste steeg van 1081 op 4111.

Vooral veel tot de stijging droeg de tabaksbewerking bij. Het aantal daarin werkende personen steeg van 17008 op 23211.

Al deze industriën werken in sterke mate voor den export. Uit dit alles blijkt dat de industriëele ontwikkeling van Nederland in vollen gang is en van achterlijkheid weinig sprake. Waar is dat over 't algemeen het kleinbedrijf nog sterk vertegenwoordigd is, doch slechts voor een deel is dat een handhaving van het zelfstandige kleinbedrijf.

In het kleedingsbedrijf bv. is een geheel nieuwe tak van nijverheid ontstaan, de konfektieindustrie, die hoofdzakelijk huisarbeiders bezigt, zoo is het ook bij de lederbewerkers, en in de meubelindustrie, allemaal groote groepen waarin de machine het pleit nog niet geheel gewonnen heeft van de hand, doch waarin de handarbeid vooral door de vreeselijk lage loonen wordt gesteund.

Trouwens, in andere landen, ook in die welke den snelsten industrieelen vooruitgang aantoonen, ziet men hetzelfde verschijnsel in deze bedrijven. Een bewijs van industriëele achterlijkheid zijn ze dus niet.

Wij zien uit een en ander dat de voorwaarden tot een ontwikkeling der maatschappij in de richting die door de socialistische wetenschap vooropgesteld wordt als noodzakelijk om tot de veranderingen in het produktiewezen te komen die door het socialisme worden nagestreefd, nl. de ontwikkeling van het bedrijfsleven zelf, in Nederland in zeere groote mate, aanwezig is.

V.

DE BEDRIJFSKONCENTRATIE.

Wat in de vorige hoofdstukken is uiteengezet, heeft ons nu gebracht tot het eigenlijke vraagstuk dat de kern van dit werkje moet uitmaken.

Op de ontwikkeling der produktiewijze zijn in de moderne maatschappij de maatschappelijke klassen gebaseerd. Een maatschappij waarin het kleinbedrijf overwegend, is, heeft andere klasseverhoudingen als eene waarin het kleinbedrijf door grootbedrijf vervangen wordt.

Hier stuiten we op de burgerlijke ekonomisten, die sinds eenige jaren druk bezig zijn te bewijzen dat er nog veel kleinbedrijf is, dat er zelfs nog kleine bedrijven bij komen en dat dus de socialistische stelling dat het kleinbedrijf te gronde gaat, onjuist moet worden geacht.

In zijn bekend boek „Het Wijsgeerig-Economisch Stelsel van Karl Marx" geeft de heer prof. Treub in dezen zin een heel hoofdstuk, waarin hij veel en goed materiaal heeft verzameld.

De arbeidersklasse die naar het socialisme wil, staat er echter zóó niet voor. Het is van groote, van overwegende beteekenis voor het socialisme, dat de grootproduktie de kleinproduktie overvleugelt, daarop berust de groei van de klasse van het proletariaat, zoowel in aantal als in gehalte.

Maar het is van betrekkelijke geringe beteekenis of het kleinbedrijf in sommige takken van industrie, handel of landbouw blijft voortbestaan, of zelfs toeneemt, als daarnaast maar gebeurt wat door de socialistische wetenschap wordt vooropgesteld, n.l. koncentratie.

Ik heb mij ten taak gesteld in dit werkje te onderzoeken of dit allervoornaamste der maatschappelijke ontwikkelingsverschijnselen, waarvan het bestaan elders reeds bewezen is, zich ook in Nederland voordoet.

Wij hebben daartoe in Nederland slechts ééne soort van statistische gegevens, n.l. die der beroepstellingen. Om het verschijnsel afdoende te schatten, om zijn snelheid en zijn aard geheel duidelijk te maken, zouden wij noodig hebben een bedrijfstelling gepaard aan een beroepstelling.

Een bedrijfstelling heeft echter in Nederland nog niet plaats gehad. Wel twee beroepstellingen die aan den eisch voldoen van cijfers te leveren, voor vergelijking vatbaar. En aan de hand van die cijfers willen we thans het verschijnsel zelf nagaan. [1])

Laat ons eerst de hoofdgroepen even opstellen, met het totaal aantal der daarin werkende personen.

Werkzaam in een beroep waren personen, in:

1889:	1899:
1.652.594	1.923.634

1) De hier volgende cijfers wijken vaak af van die welke ik vroeger elders over ditzelfde onderwerp gaf. In de *Nieuwe Tijd* en de *Kroniek*, alsmede in *Sozialistische Monatshefte*. Dit komt door het volgende. De indeeling der bedrijfsgroepen in 1899 was een andere dan in 1889. De veranderingen waren niet overwegend en oefenden ook geen invloed uit op de totaal-cijfers, maar ze maakten toch dat de vergelijkingen niet altijd opgingen. Het bureau van de Statistiek heeft nu echter in den eindbundel der beroepstelling, die nog niet verschenen was toen ik op bovengenoemde plaatsen over dit onderwerp schreef, een opstelling der groepen gegeven, voor 1889 en 1899 zooveel mogelijk gelijk gemaakt. Hier heb ik die cijfers gebruikt, die dus juister zijn.

Dalen wij echter af in de onderdeelen der bedrijfsgroepen, dan moeten wij de andere weer gebruiken, die dan ook dààrvoor zeer goed bruikbaar zijn.

Van de heele bevolking waren dus in een beroep werkzaam:

In 1889 36,7 op de 100
„ 1899 37,7 „ „ „

Of met andere woorden:

De bevolking steeg met 14 pCt.

De werkenden in een beroep met 16½ pCt.

Over de hoofdgroepen verdeeld was de loop als volgt:

Er waren werkzaam in de:

	1889:	1899:	Stijging:
Nijverheidsbedrijven	531.021	646.745	24 pCt.
Landbouw	525.182	571.942	8,5 „
Visscherij en jacht	16.650	21.481	36 „
Handel en verkeer	269.337	318.888	32 „
Losse werklieden	25.164	33.335	30 „
Overige beroepen	285.380	331.193	14 „

Uit deze cijfers zien wij de stijging der verschillende groepen nog eens duidelijk voor ons.

In aanmerking genomen dat de bevolking met 14 pCt. steeg, is dus de landbouw achteruitgegaan, de andere groepen zijn alle gestegen, behalve de „overige beroepen", wier stijging gelijk is aan den aangroei der bevolking.

Bij de telling zijn de in ieder bedrijf werkzame personen verdeeld in 4 groepen, A B C en D.

Onder A. zijn geteld zij die voor eigen rekening een bedrijf besturen.

Onder B. zij die voor anderer rekening hoofd zijn van een bedrijf, direkteuren van fabrieken, zetbazen e. d.

Onder C. de beambten, d.w.z. personen met eenige kontrôle belast, verder bureau- en kantoorpersoneel, ploegbazen, meesterknechts e. d.

Onder D. de eigenlijke arbeiders.

Gaan wij thans de verschillende bedrijfsgroepen nader beschouwen. Allereerst:

I. De industrieele bedrijven.

Hier volgt een overzicht van de ontwikkeling der verschillende takken van bedrijf:

		1889:	1899:
I. Fabrikage van aardewerk, glas, kalk en steenen:	A	751	922
	B	129	132
	C	419	1.034
	D	14.809	21.470
Totaal		16.108	23.558
II. Bewerking van diamant en andere edelgesteenten	A	27	730
	B	4	16
	C	14	88
	D	10.320	9.087
Totaal		10.365	9.921
III. Boek- en steendrukkerij, gravure, fotografie	A	1.009	1.268
	B	40	85
	C	169	644
	D	7.893	11.226
Totaal		9.111	13.223
IV. Bouwbedrijven, aanleggen en reinigen van wegen en straten enz.	A	32.032	33.180
	B	366	350
	C	1.710	3.355
	D	88.781	110.192
Totaal		122.889	147.077

		1889:	1899:
V. Chemische nijverheid, fabr. van kaarsen, olie, zeep, ontplofbare stoffen enz.	A	1.155	1.207
	B	166	177
	C	1.172	1.574
	D	4.781	6.202
Totaal		7.274	9.160
VI. Hout-, kurk-, stroobewerking, enz.	A	11.509	11.535
	B	99	122
	C	311	742
	D	25.043	28.266
Totaal		36.967	40.665
VII. Kleeding en reiniging	A	40.234	47.804
	B	314	388
	C	377	1.047
	D	34.642	42.096
Totaal		75.567	91.335
VIII. Kunstnijverheid	A	724	511
	B	—	5
	C	10	58
	D	1.398	1.698
Totaal		2.112	2.272
IX. Leder, wasdoek, caoutchouc	A	16.812	17.321
	B	104	141
	C	119	426
	D	20.397	22.038
Totaal		37.432	39.926
X. Oer, steenkolen, turf	A	1.131	1.082
	B	73	62
	C	151	277
	D	13.622	14.669
Totaal		14.957	16.070

			1889:	1899:
XI.	Bewerking van metalen	A	9.503	9.386
		B	130	164
		C	261	828
		D	20.896	37.840
	Totaal		40.790	48.218
XII.	Stoom en andere werktuigen, instrumenten, oorlogsmateriaal	A	2.597	2.802
		B	34	108
		C	426	1.448
		D	4.632	14.352
	Totaal		7.669	18.710
XIII.	Scheepsbouw en rijtuigfabrikage	A	3.347	3.362
		B	64	65
		C	254	577
		D	10.875	14.852
	Totaal		14.520	18.856
XIV.	Papiernijverheid	A	702	672
		B	21	28
		C	79	265
		D	4.798	6.136
	Totaal		4.700	7.144
XV.	Textielnijverheid	A	3.172	2.774
		B	160	163
		C	746	1.187
		D	39.350	44.341
	Totaal		43.428	48.465
XVI.	Gas en electriciteit	A	29	27
		B	81	96
		C	100	328
		D	1.597	3.109
	Totaal		1.807	3.560

		1889:	1899:
XVII. Voedings en genotmiddelen	A	24.683	27.909
	B	795	1.221
	C	1.414	4.146
	D	57.377	75.342
Totaal		84.269	108.528
I—XVII. Gezamenlijke nijverheidsbedrijven	A	149.317	162.472
	B	2.580	3.323
	C	7.732	28.024
	D	371.352	462.226
Totaal		531.021	646.745

Veel beschouwing om de onmiskenbare bewijzen van bedrijfskoncentratie aan te toonen, is na deze opstelling niet noodig. Om het verschijnsel in zijn volle waarde aan te toonen, kan een vereenvoudiging van de groepen van dienst zijn, en wel deze dat wij de 4 verschillende positiën in het bedrijf, de A, B, C en D, tot 2 herleiden, om zoodoende te krijgen hoofden van bedrijven, zelfstandigen dus, en ondergeschikten van elken aard.

Daartoe zullen wij de A's en de B's aan den eenen kant bij elkaar tellen en aan den anderen kant de C's en D's. Na dit gedaan te hebben, geven ons de volgende cijfers een duidelijk beeld van de veranderingen die in de sterkte der beide groepen, zelfstandigen en onzelfstandigen, hebben plaats gehad.

Wij zien dan dat in groep I, *Aardewerk, kalk- en steenfabrikage,* op elke 100 in die bedrijfstakken werkzame personen van 1889 tot 1899:

De zelfstandigen (A—B) daalden van 5,46 op 4,47
De onzelfstandigen (C—D) stegen „ 94,54 op 95,53

In groep II, *Diamantnijverheid* biedt een bizonder beeld aan. Wij zien daar het getal zelfstandigen snel

stijgen, terwijl in het bedrijf zelf zeker geen relatieve stijging der zelfstandigen heeft plaats gehad. In de toelichting tot deze telling zegt de samensteller van de statistiek hierover (blz. 280 afl. II): „Deze stijging (der zelfstandigen) moet echter op een verschil in de classificatie berusten en is te verklaren, omdat een aantal diamantslijpers in diamantslijperijen voor eigen rekening slijpen en slechts in de fabriek gebruik maken van molens, die hun daar worden verhuurd. Vermoedelijk zijn een groot aantal dezer in 1889 onder D gerekend, terwijl zij in 1889 als personen in de positie A zijn gebracht."

Met dit voor oogen dienen dus de cijfers der diamantindustrie te worden beschouwd.

De zelfstandigen stegen er van 0,30 op 7,52 p. 100.

De onzelfstandigen daalden van 99,70 op 92,48 p. 100.

Ook bij die laatste cijfers zien wij dus dat in de diamantindustrie nog geen 8 op de 100 werkzamen zelfstandigen zijn.

Groep III, de *drukkersbedrijven*, geven het volgende beeld.

De zelfstandigen daalden	van	11,50	op	10,23
„ onzelfstandigen stegen	„	88,49	„	89,97

Het cijfer der zelfstandigen is gunstig beinvloed door de fotografen, bij wie het aantal zelfstandigen van 392 op 451 steeg. Wat het boekdrukkersbedrijf betreft, daarin heeft een snelle koncentratie plaats. In 1889 kwamen op iederen patroon 8 letterzetters en 4 drukkers, in 1889 ongeveer ongeveer 11 letterzetters en 5 drukkers.

Groep IV, de *bouwbedrijven.*

De zelfstandigen daalden	van	26.42	op	22.80
„ onzelfstandigen stegen	„	73.20	„	77.20

In deze éene bedrijfstak zien wij in 10 jaar tijds het

aantal werklieden stijgen met 23.000, terwijl het aantal patronen met slechts ruim 1100 steeg. De koncentratie gaat dus hier vliegensvlug.

Groep V, de *chemische nijverheid.*

Het pCt. zelfstandigen daalde van 18.18 op 15.09
„ „ onzelfstandigen steeg „ 81.82 „ 84.91

Groep VI, de *houtbewerking.*

Het percentage zelfstandigen daalde van 31,14 op 28,67.
„ „ onzelfstandigen steeg „ 68,59 „ 71,33.

In deze groep is de meubelmakerij het grootste bedrijf. Daarin daalde het getal patroons van 2043 op 1858, terwijl het getal werklieden van 5456 tot 6233 vooruitging.

VII. *Kleedingnijverheid.*

Het percentage zelfstandigen daalde van 53,66 op 52,76.
„ „ onzelfstandigen steeg „ 46,34 „ 47,24.

Dat er in deze groep, niettegenstaande toch groote bedrijven erin bestaan, het getal zelfstandigen grooter is dan het getal onzelfstandigen, ligt blijkbaar geheel aan een groote massa huisarbeiders in deze bedrijven. Van de 7500 zelfstandigen die in deze groep zijn bijgekomen, zijn 3000 ongehuwde vrouwen van 16—22 en nog eens 2700 ongehuwde vrouwen van 23—35 jaar. In 't geheel werkten in deze bedrijven onder de zelfstandigen in 1899 7600 ongehuwde vrouwen meer dan in 1889.

Er zit in deze bedrijven nog een eigenaardig verschijnsel. Het getal erin werkende mannen daalde van 32.555 op 25.811. Het getal erin werkende vrouwen steeg van 43.012 op 55.524.

VIII. *Kunstnijverheid.*

Het percentage zelfstandigen daalde van 34,28 op 22,78.
„ „ onzelfstandigen steeg „ 65,72 „ 77,22.

Deze zeer snelle koncentratie is vooral te wijten aan een sterke daling van het aantal patroons. Deze vielen van 724 op 516. Dit verschijnsel duidt op verval van het kleinbedrijf, terwijl een vermeerdering van het aantal werklieden van 1398 op 1698 aantoont dat het grootbedrijf toeneemt.

IX. *Leder-, wasdoek-, caoutchouc-bewerking.*

Het percentage zelfstandigen daalde van 45,20 op 43,75.
„ „ onzelfstandigen steeg „ 54,80 „ 56,25.

De geringe wijziging in deze groep is wel in hoofdzaak te wijten aan het feit dat de machinale schoenmakerij in ons land nog geen goede vaart genomen heeft, en de huisindustrie zich in Noordbrabant, de provincie waar ze het meest voorkomt, nog steeds handhaaft. Van de 39.000 menschen die in deze bedrijfstak werkten, woonden 13.797, dus meer dan $^1/_3$, in N.-Brabant, terwijl de bevolking van die provincie slechts weinig meer dan $^1/_{10}$ van het land bedraagt.

X. *Oer, steenkolen en turf.*

Het percentage der zelfstandigen daalde van 7,91 op 7,00.

Het percentage der onzelfstandigen steeg van 92,09 op 93,00.

Het spreekt eenigszins van zelf dat in bedrijfstakken waar de zelfstandigen slechts een klein deel van het geheel meer uitmaken, zooals hier het geval is, hun vermindering niet snel meer gaat. De zelfstandigen verliezen niet veel omdat ze niet veel meer te verliezen hebben. Ten deele is de geringe verandering te wijten aan den stilstand in de veenderij, die zich niet uitbreidde en daardoor ook niet koncentreert. De koncentratie ziet men in den regel het sterkst bij die bedrijven die aan groote technische verbeteringen onderhevig zijn.

XI. *Metalenbewerking.*

Het percentage der zelfstandigen daalde van 23,62 op 19,81.

Het percentage der onzelfstandigen steeg van 76,38 op 80,19.

Deze zeer sterke koncentreerende beweging zien wij hier in een bedrijf waarin zeer veel kleinbedrijf voorkomt. In deze rubriek toch staat elke dorpssmid, en elke blik- en koperslager. Hier staan wij voor het bewijs hoe in deze tak van nijverheid de klein-produktie verdwijnt. De zelfstandige vaklieden handhaven zich voor een zeer groot deel als reparateurs, en dan nog wel minder van eigenlijke metaalwaren, als van fietsen, rijtuigen e. d., alsmede ten plattelande als hoefsmeden. De produceerenden van een of ander artikel zijn er schier uit verdwenen.

XII. *Machines, instrumenten, werktuigen enz.*

Het percentage der zelfstandigen daalde van 34,05 op 15,56.

Het percentage der onzelfstandigen steeg van 65,95 op 84,44.

Deze verbazend snelle koncentratie behoeft zeker geen woord van toelichting. We hebben hier te doen met een groot-bedrijf in optima forma en dat bovendien in zijn geheel toeneemt met een snelheid zonder voorbeeld. Het aantal arbeiders steeg in deze takken van industrie van 3600 op 14.000

XIII. *Scheepsbouw en rijtuigmakerij.*

Het aantal zelfstandigen per 100 daalde van 23,35 op 18,17.

Het aantal onzelfstandigen per 100 steeg van 76,65 op 81,83.

Hier hebben we eveneens te doen met een zeer snelle koncentratie in een bedrijf dat een steeds hoogere vlucht

neemt. Het aantal in deze nijverheid werkende menschen is toch met 35 pCt. toegenomen, en deze industrie heeft in de laatste jaren een steeds grooter vlucht weten te verkrijgen.

In deze groepen XII en XIII zit een stevig stuk krachtige industriëele ontwikkeling.

XIV. *Papierindustrie.*

De zelfstandigen daalden per 100 van 12,92 op 9,85.

De onzelfstandigen stegen „ 100 van 87,08 op 90,15.

Hier dus ook een snelle samentrekking.

XV. *Textiel-nijverheid.*

De zelfstandigen daalden per 100 van 7,69 op 6,07.

De onzelfstandigen stegen „ 100 van 92,33 op 93,93.

Hier hebben we te doen met een voortzetting van een koncentratieproces dat reeds voor 1889 een heel eind heen was, en dat zijn voltooiing al nadert.

XVI. *Fabrikage van gas en electriciteit.*

De zelfstandigen namen per 100 af van 6,19 op 3,46.

De onzelfstandigen stegen per 100 van 93,91 op 96,54.

Hierbij dient nog opgemerkt dat de zelfstandigen in deze bedrijfstakken voor slechts een onbeduidend deel (27 personen) patroons voor eigen rekening waren. De groote meerderheid der weinige zelfstandigen zijn direkteuren van ondernemingen. In dezen bedrijfstak is de koncentratieve ontwikkelingsgang al vrijwel afgeloopen. De groote meerderheid der bedrijven worden al beheerd door openbare lichamen. De socialiseering is reeds een heel eind op weg.

XVII. *Fabrikage van voedings- en genotmiddelen.*

Het percentage der zelfstandigen daalde van 30.23 op 26.22.

Het percentage der onzelfstandigen steeg van 69.77 op 73.18.

Als wij even nagaan wat in deze bedrijven zooal voorkomt, bakkers, slagers e. d. dan zou het niet zoo heel verwonderlijk zijn geweest, als de koncentratie zeer gering was geweest. Ze is integendeel zeer sterk in deze bedrijfsgroep.

I-XVII. *Totaal nijverheidsbedrijven.*

De zelfstandigen daalden van 28.62 op 25,63 ten 100
„ onzelfstandigen stegen „ 71.38 „ 74.37 „ „

Het is merkwaardig hoe deze verhouding schier absoluut gelijk is met de Duitsche. In Duitschland was bij de beroepstelling van 1895 in de industriëele bedrijven, het percentage zelfstandigen 24.90, dat der onzelfstandigen 75.10. De koncentratieve beweging was in Duitschland in de jaren 1883—1895 wel belangrijk sneller dan in Nederland tusschen 1889—1899, maar wij zien toch dat van achterlijkheid in Nederland geen sprake was. Vooral niet als men rekent dat Duitschland in zijn enormen mijnbouw een groep van 1/2 millioen personen heeft die sterk gekoncentreerd is (slechts 1/2 pCt. zelfstandigen), en die op het geheel grooten invloed heeft.

Over 't algemeen hebben de cijfers in de meeste bedrijven sterke overeenkomst. De fabrikage van machines en werktuigen bv. is in Nederland sterker gekoncentreerd dan in Duitschland. De voedingsbedrijven, de drukkersbedrijven en de chemische industrieën hebben bijna geheel dezelfde verhoudingscijfers, terwijl de kleeding- en reinigingsgroep in Nederland minder verbrokkeld is dan in Duitschland.

De sterke koncentratiebeweging te willen loochenen ware dwaasheid. Trouwens de heer Treub heeft bij de groote hoeveelheid materiaal die hij in het tweede deel van zijn bekende boek heeft bijeengebracht, geen enkel cijfer kunnen plaatsen dat hem als argument tegen dezen

van sociaal-demokratische zijde vooropgestelden ontwikkelingsgang der nijverheid kan dienen. De heer Treub slooft zich een boekdeel lang uit om te bewijzen dat er hier en daar vermeerderingen van het getal zelfstandigen te konstateeren vallen. Dat ontkennen wij niet. In 11 van de 17 bedrijfstakken, hierboven behandeld, vermeerderde het getal patroons. Maar met volstrekt onbeduidende cijfers, in haast geen enkelen groep met hetzelfde percentage als de bevolking.

Zonderen wij de diamantnijverheid uit, om de reden door het statistisch bureau zelf genoemd, nl. dat in 1899 menschen als zelfstandigen zijn geteld die men in 1889 bij de onzelfstandigen heeft gerekend, dan zien wij dat alle bedrijfsgroepen zonder onderscheid gaven: een *daling* van het percentage zelfstandigen en een *stijging* van het percentage onzelfstandigen. Dat is waar het op aan komt.

XVIII. **De Landbouwbedrijven.**

	1889:	1899:
A	158.936	179.343
B	2.638	2.783
C	496	2.849
D	363.210	386.967
Totaal	525.182	571.942

Deze cijfers bevestigen wat wij reeds vroeger konstateerden, dat nl. de landbouwbedrijven zich aan het koncentratie-proces onttrekken. Evenwel niet alle. Bij de veeteelt en bij de bloemkweekerij vindt koncentratie plaats, al is ze niet sterk.

De heele gang van zaken in het landbouwbedrijf was deze:

Het getal zelfstandigen per 100 steeg van 30,75 op 31,85
„ „ onzelfstandigen „ „ daalde „ 69,25 „ 68,15

Alweer treft hier de absolute gelijkheid der cijfers met de Duitsche. In Duitschland telden in 1895 in de landbouwbedrijven de zelfstandigen 31,25 pCt., de onzelfstandigen dus 68,75, cijfers die met de bovenstaande Nederlandsche slechts een kleine breuk verschillen.

III. **Jacht en visscherij.**

	1889:	1899:
A	5.962	7.224
B	194	205
C	361	1.072
D	10.133	12.971
Totaal	16.650	21.472

Voor wat de koncentratievraag betreft, zien wij dat:
Het percentage der zelfstandigen daalde van 36,97 op 34,58.

Het percentage der onzelfstandigen steeg van 63,03 op 65,42.

Hierbij valt op te merken dat het totaal-beeld der ontwikkeling in deze groep sterk beinvloed wordt door de visscherij in de binnenwateren. Het aantal zelfstandigen in deze groep steeg van 2909 op 3602, terwijl het aantal onzelfstandigen met slechts 158 toenam. Aan den invloed van deze groep die slechts ¼ van het geheel omvat, is de stijging der zelfstandigen te wijten.
Nemen wij de zeevisscherij afzonderlijk, dan krijgen wij:

	1889:	1899:
A	2.899	3.311
B	142	153
C	101	567
D	7.860	11.487
Totaal	11.002	15.518

In dit belangrijke bedrijf, dat van de 5000 menschen

waarmee het aantal in de heele groep werkende personen vermeerderde, 3/4 tot zich trok, was dus de loop deze, dat:
Het percentage zelfstandigen daalde van 27,54 op 22,32.
" " onzelfstandigen steeg " 72,46 " 77,68.

Hier zien wij dus een sterke bedrijfskoncentratie, die, betrekkelijk kort geleden begonnen, waarschijnlijk in de toekomst nog veel sneller zal gaan.

XIX—XXII. **De Handelsbedrijven.**

			1889:	1899:
XIX.	De Warenhandel . .	A	88.153	108.150
		B	7.204	3.919
		C	19.084	27.217
		D	18.984	43.993
		Totaal	134.828	183.279
XX.	Verkeerswezen . . .	A	35.996	39.062
		B	2.555	3.437
		C	8.214	17.469
		D	85.241	71.058
		Totaal	132.106	131.126
XXI.	Crediet- en bankwezen	A	84	1.053
		B	1.390	416
		C	182	260
		D	49	63
		Totaal	1.705	1.792
XXII.	Verzekeringswezen. .	A	147	232
		B	918	317
		C	33	1.552
		D	—	590
		Totaal	1.098	2.691

Alvorens uit deze cijfers konklusies te trekken dienen wij even aandacht te schenken aan de groep Verkeers-

wezen, waarin we het aantal arbeiders absoluut verminderd zien. Reeds het feit dat in de 10 jaar die tusschen de beide beroepstellingen liggen, het verkeerswezen groote uitbreidingen heeft ondergaan, zooals wij in een vroeger hoofdstuk zagen, maakt dat de cijfers zooals ze daar staan, niet juist kunnen zijn.

De oplossing van het raadsel ligt hierin:

In 1889 heeft men in de groep Verkeerswezen geteld 23148 sjouwerlieden, in 1899 nog 2508. Bijna 20000 sjouwerlieden verdwenen! Wie die sjouwerlieden zijn wordt duidelijk als men ziet dat bij de jongste beroepstelling zijn geteld, — in het heele land — 3105 bootwerkers. Hier zit de zaak. In 1889 heeft men de bootwerkers onder de groep Verkeerswezen als sjouwerlieden geboekt, in 1899 is bijna de heele groep verdwenen. Wij vinden ze terug onder „Overige beroepen", als „losse werklieden". Die zijn van 1889 tot 1899 van 25.164 op 33.335 gestegen.

Dit feit moet men in 't oog houden bij 't kommenteeren van de cijfers van 't verkeerswezen.

Met deze reserves geven we nu de percentages.

Warenhandel.

De zelfstandigen daalden per 100 van 71,68 op 61,15.
De onzelfstandigen stegen „ 100 „ 28,32 op 38,85.

Verkeer.

De zelfstandigen stegen per 100 van 29,11 op 32,05.
De onzelfstandigen daalden per 100 van 70,82 op 67,55.

Bankwezen.

De zelfstandigen daalden van 86,45 op 81,97.
De onzelfstandigen stegen „ 13,55 op 18,03.

Verzekeringswezen.

De zelfstandigen daalden van 97,00 op 20,40.
De onzelfstandigen stegen „ 3,00 op 79,60.

Tellen we nu dit alles samen, dan krijgen we zeker een onjuist beeld, zoowel om hetgeen we reeds opmerkten omtrent de groep Verkeerswezen, als om de door andere groepeering ontstane groote veranderingen bij het verzekeringswezen.

Doch niettegenstaande die verdwijning van 20000 sjouwerlieden, die de groep der onzelfstandigen verminderen, en kleiner maken dan hij is, blijft het totaal der handelsbedrijven toch op eene, zij het kleine, koncentratie wijzen.

De zelfstandigen daalden per 100 van 51,03 op 50,66.
„ onzelfstandigen stegen „ 100 „ 48,87 „ 49,74.

Thans rest ons de konklusie te berekenen over het heele land en over alle bedrijven. Dit staatje geeft er een overzicht van.

Bedrijfsgroepen.	Positie.	Zelfstandigen.		Positie.	Onzelfstandigen.	
		1889	1899		1889	1899
Industrie . . .	A	149.317	162.472	C	7.732	28.024
	B	2.580	3.323	D	371.352	462.226
Landbouw . .	A	158.936	179.343	C	496	2.849
	B	2.638	2.783	D	363.210	386.967
Visscherij . .	A	5.962	7.224	C	361	1.072
	B	194	205	D	10.133	12.971
Handel . . .	A	125.380	148.497	C	17.514	46.598
	B	12.070	8.089	D	104.373	115.704
Losse werklieden				D	25.164	33.335
		457.077	511.936		900.335	1.089.746

Buiten beschouwing laten we nu de „overige beroe-

pen", waaronder het onderwijspersoneel, de vrije beroepen, de menschen in dienst van den staat, van een provincie of gemeente (de bedrijven dier lichamen uitgezonderd), zoomede de dienstboden. De losse werklieden meenden we echter bij de niet-zelfstandigen te moeten rekenen.

Het slot-resultaat is dan, dat de
Zelfstandigen per 100 zijn gedaald van 33,85 op 31,93.
Onzelfstandigen per 100 zijn gestegen van 66,15 „ 68,07.

Zoo over het geheel genomen is de koncentratie zeker niet zeer sterk, maar ze is er toch, en wanneer we ons voorstellen dat deze verplaatsing van ongeveer 4 pCt. beteekent een vergrooting van het aantal onzelfstandigen met 189.411 personen, terwijl de zelfstandigen slechts met 54.859 toenamen, dan zien wij toch dat in die weinige percenten een groot stuk koncentratie steekt.

Hierbij dient nu nog een opmerking te worden gemaakt. Voor de beoordeeling van een dergelijk algemeen maatschappelijk ontwikkelingsverschijnsel, mag men zich niet beroepen op feiten uit één enkel land. Nederland heeft eenige eigenaardigheden die het kleinbedrijf hier in sommige vakken zeer sterk doet zijn. De veeteelt bv. is een tak van produktie, uitnemend geschikt voor kleinbedrijf. Verder bv. de binnenschipperij. In elk ander land van Europa is dat een weinig beteekenend vak. In België telde in 1896 de heele bedrijfsgroep „transport te water" 4352 menschen, in Nederland telde de binnenvaart alleen er 38301. Terwijl België, Duitschland en Engeland hun groote sterk gekoncentreerd mijnbedrijf hebben, heeft Nederland in plaats daarvan de veenderij, met overwegend kleinbedrijf.

Kortom, indien het verschijnsel der koncentratie in Nederland niet zóó duidelijk zichtbaar was, zouden

daarvan tal van voor de hand liggende afwijkingen van den algemeenen regel, als oorzaken aan te wijzen zijn.

Slaan wij even den blik over heel de produktie en verkeer, dan zien wij over heel de wereld sterk geconcentreerd: de verkeersmiddelen (spoorwegen, scheepvaart) de grondstoffen-produktie (als goud, zilver, ijzer, staal, koper enz.), alsmede bv. de aan de markt-brenging van katoen, tabak, koffie, caoutchouc, en dergelijke waren. Geheel in weinige handen saamgetrokken is reeds de steenkoolproduktie en in 't algemeen de produktie van beweegkracht, dat merg van elke produktie. Men lette slechts op de fabrikage van de toestellen, van gas- en electriciteit.

Het zijn de hoofdbedrijven, die de arbeidsmiddelen en de voornaamste grondstoffen van alle industriën verschaffen, welke reeds het verst saamgetrokken zijn en het snelst uitgaan in die richting. Het niet in zoo groote mate vertegenwoordigd zijn van die bedrijven in Nederland, heeft natuurlijk het koncentratieproces verlangzaamd, maar toch was het zóó sterk dat de tegen-tendenz van den landbouw het niet heeft kunnen doen stilstaan.

Voor de richtige beoordeeling van den gang van het proces in ons land, dienen de hiervermelde feiten met eenige bijzonderheden te worden aangevuld.

O. a. de verhoudingen in de verschillende provinciën en die in de verschillende groepen van gemeenten, die ongeveer de verhouding tusschen platteland en steden weergeven.

Eerst dus de provincies.

1. *Friesland.*

De bevolking van deze provincie is van 1889 tot 1899 gestegen van 335,558 tot 340,262, dat is met slechts 1 1/2 pCt. Terwijl in het geheele Rijk de bevolking met 14 pCt. toenam.

In dien tijd echter steeg het aantal der personen, die in eenig bedrijf of beroep werkzaam waren, van 120,282 op 126,838, dat is met ruim 5 pCt. Hoewel dit cijfer sterk achterblijft bij dat van het geheele Rijk, dat 16½ pCt. was, is het verschil toch lang niet zoo groot als bij de bevolkingstoename. De in beroep of bedrijf werkzamen waren als volgt verdeeld:

		1889:				1899:			
		A.[1])	B.[1])	C.[1])	D.[1])	A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz. [1])	73	9	36	655	42	6	71	694
2.	Diamantbewerking	—	—	—	2	—	—	—	1
3.	Drukkersbedrijven	87	3	10	424	69	5	44	399
4.	Bouwbedrijven	2422	22	58	4423	2214	27	131	4611
5.	Chemische nijverheid	48	3	61	9	94	19	132	374
6.	Hout en kurkbewerking	626	6	21	935	618	3	52	898
7.	Kleeding en reiniging	3220	8	12	34	3220	12	34	1180
8.	Kvnstnijverheid	13	—	—	11	13	—	—	12
9.	Leder, wasdoek enz.	1108	5	4	822	981	5	22	626
10.	Winnen metalen, turf enz.	211	30	11	1274	260	5	33	1346
11.	**Bewerking metalen**	745	9	16	1327	750	8	46	1363
12.	Papier enz.	9	2	5	139	30	1	24	283
13.	Scheepsbouw enz.	382	6	5	617	413	6	19	750
14.	Stoomwerktuigen	193	3	8	132	176	4	21	181
15.	Textielnijverheid	126	1	10	416	112	1	11	266
16.	Verlichting enz	65	9	34	384	1	8	14	92
17.	Voedingsmiddelen	2062	51	57	2982	2316	124	450	4618
18.	Landbouw	10979	211	17	40948	13130	211	125	38860
19.	Warenhandel	7580	146	764	1792	9151	128	1418	1912
21.	Verkeerswezeu	4371	137	484	4650	3976	201	827	4228
22.	Krediet- en Bankwezen	1	24	4	3	27	5	92	6
23.	Verzekeringswezen	3	40	2	—	1	8	107	10
24.	Tusschenhandel [2])	7	191	—	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijven in handel [2])	6	1	144	33	—	—	—	—
		35093	917	1779	63558	38412	793	3672	63217

1) Onder A staan weer de patroons die voor eigen rekening een zaak drijven; onder B die voor anderer rekening een zaak drij-

In deze provincie heerschte dus een schier absolute stilstand. Er is een grootere toename der zelfstandigen dan der onzelfstandigen. De eersten (A. en B.) stegen van 30,010 op 39,204, dat is met 9 pCt.; de tweeden (C. en D.) stegen van 65,337 op 66,819, dat is met slechts $2^1/_2$ pCt.

Een nadere detailleering doet zien dat deze wijziging schier geheel ligt bij den landbouw, waar het aantal zelfstandigen zeer sterk is gestegen, met ruim 20 pCt. nl., terwijl het aantal onzelfstandigen met 5 pCt. afnam.

Trekken we van het totaal den landbouw af, zoodat we een aparte kijk krijgen op de industrieele en handelsbedrijven, dan vermeerderen de zelfstandigen van 24,820 op 25,864, dat is met 4 pCt., terwijl de onzelfstandigen vermeerderden van 24,372 op 27,904, dat is met 14 pCt.

Uit deze cijfers blijkt ook, dat de vermeerdering van het aantal in bedrijven werkzamen geheel te danken is aan de industrieele en handelsbedrijven en aan de vrije beroepen. De landbouw had er geen aandeel in. In 1889 werkten in deze provincie 52,155 personen in den landbouw, in 1899 52,326, dat is een toename met nog niet $^1/_6$ pCt., terwijl de nijverheids- en handelsbedrijven toenamen van 49,192 tot 53,768, dat is met 9 pCt.

Het aantal in de vrije beroepen werkzame personen steeg van 11,935 op 20,744.

II. *Groningen.*

De bevolking van deze provincie klom van 1889 tot 1899 van 272,786 tot 299,602 zielen, een stijging van

---

ven; onder C de beambten en personen die met eenig toezicht of kontrole zijn belast, verder bureaupersoneel; onder D de gewone arbeiders of bedienden.

2) Deze groepen zijn in 1899 niet meer afzonderlijk geteld.

10 pCt. een stijging dus bijna 7 maal zoo groot als die in Friesland.

Het aantal deelnemers aan het bedrijfsleven steeg van 96,717 op 111,926, dat is met 15 pCt.

Deze waren als volgt over de bedrijfsgroepen verdeeld:

	1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1. Aardewerk enz.	78	10	16	495	45	7	98	669
2. Diamant	—	—	—	—	—	—	—	2
3. Drukkersbedrijven	76	—	19	485	93	3	44	594
4. Bouwbedrijven	2511	20	67	3638	2479	11	136	3844
5. Chemische nijverheid	37	1	44	28	78	3	102	258
6. Hout, kurk enz.	548	3	15	964	551	5	83	839
7. Kleeding en reiniging	2817	24	14	1385	3587	11	38	1792
8. Kunstnijverheid	24	—	—	30	14	—	1	8
9. Leder, wasdoek enz.	1170	14	4	892	1230	6	24	893
10. Winnen metalen, turf, enz.	72	6	7	1094	93	3	11	1046
11. Bewerking metalen	755	13	14	1239	752	13	52	1463
12. Papier enz.	13	4	13	603	37	9	82	894
13. Scheepsbouw	154	1	1	415	391	4	35	1192
14. Stoomwerktuigen	158	1	17	142	198	8	55	557
15. Textielnijverheid	156	4	19	502	208	5	33	453
16. Verlichting enz.	35	5	14	233	1	3	16	117
17. Voedingsmiddelen	1759	52	91	3047	1899	88	435	4275
18. Landbouw	7934	264	8	28091	8964	362	287	30388
19. Jacht en visscherij	133	1	—	42	139	1	—	60
20. Warenhandel	5727	192	924	1189	7027	124	1920	1726
21. Verkeerswezen	3648	164	578	4004	4126	149	771	3964
22. Krediet en bankwezen	3	19	9	6	71	11	119	9
23. Verzekeringswezen	4	41	—	—	5	5	100	4
24. Tusschenhandel	4	450	—	—	—	—	—	—
25. Hulpbedrijven in handel	2	18	122	6	—	—	—	—
	28006	1301	2018	47872	31988	831	4422	55147

Hier hebben we met een geheel ander ontwikkelingsbeeld te doen dan in Friesland. De verhouding tusschen zelfstandigen en onzelfstandigen is vrijwel dezelfde.

Maar terwijl in Friesland het aantal zelfstandigen meer dan driemaal zoo snel steeg dan het aantal onzelfstandigen, hebben we in Groningen een stijging der zelfstandigen van 29,317 op 32,819, dat is met 12 pCt., terwijl de onzelfstandigen van 49890 op 59,569 komen, dat is een stijging met bijna 20 pCt.

Hier wordt dit totaal-resultaat ook sterk beïnvloed door den landbouw. In dezen belangrijksten tak van bedrijf in deze provincie was de ontwikkeling deze, dat het getal zelfstandigen met 14 pCt. steeg, terwijl de onzelfstandigen de 10 pCt. niet bereikten.

Voor de industrie- en handelsbedrijven alleen, is de koncentratie-tendenz dus veel sterker. In deze bedrijven steeg het getal zelfstandigen van 21,119 op 23,493, dat is met 11 pCt., terwijl de onzelfstandigen van 21,791 tot 28,894, dat is met ruim 32 pCt., toenamen:

Het aantal werkzamen in de Vrije Beroepen steeg van 17,510 op 19,538, een stijging gelijk aan die van Friesland, doch hier meer in overeenstemming met den algemeenen ontwikkelingsgang en de veel sneller stijgende bevolking.

III. *Drente.*

Deze provincie met haar zeer dungezaaide bevolking kan natuurlijk onmogelijk een toonbeeld van moderne bedrijfsontwikkeling zijn. Grond en bodem worden er echter in steeds meerdere mate ontgonnen, waardoor zoowel de bevolking als de bedrijfs-deelnemers vrij snel toenemen.

De bevolking steeg van 1889 tot 1899 van 130,704 op 148,544, dat is een toename met 13 pCt. Dit geldt een provincie waarin niet één stad van eenigen omvang ligt, in een tijd waarin elders de plattelandsbevolking

slechts zeer weinig groeit. Wat dit betreft vormt Drente dus eene in 't oog loopende uitzondering.

Het aantal bedrijfs-deelnemers steeg in deze provincie van 41,802 op 47,278, dat is een toename met 14 pCt.

De bedrijfsgroepen worden als volgt gevormd:

		1889:				1899:			
		A.	B.	C.	D.	A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz.	12	2	4	224	2	3	11	281
2.	Diamant	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Drukkersbedrijven	17	3	1	137	15	1	16	119
4.	Bouwbedrijven	894	2	11	895	907	7	32	1166
5.	Chemische nijverheid	12	—	19	7	13	—	35	80
6.	Hout, kurk enz.	313	1	4	331	328	4	16	335
7.	Kleeding en reiniging	894	3	2	389	1008	9	12	403
8.	Kunstnijverheid	—	—	—	3	4	—	—	1
9.	Leder, wasdoek enz.	316	—	2	363	326	1	5	378
10.	Winnen metalen, turf enz.	135	17	25	6011	259	6	57	6061
11.	Bewerking metalen	238	4	3	372	268	3	10	333
12.	Papier enz.	1	—	—	3	5	—	3	19
13.	Scheepsbouw	63	1	2	147	91	1	1	188
14.	Stoomwerktuigen	48	—	3	30	68	2	5	37
15.	Textielnijverheid	111	—	—	127	81	2	1	52
16.	Verlichting enz.	11	1	5	72	—	1	4	22
17.	Voedingsmiddelen	656	8	14	809	701	98	100	1102
18.	Landbouw	7868	88	3	14807	9367	101	131	16683
19.	Jacht en visscherij	25	—	2	10	29	—	2	7
20.	Warenhandel	1696	35	197	301	2138	43	374	545
21.	Verkeerswezen	1232	32	82	1541	1227	58	147	1282
22.	Krediet- en bankwezen	1	14	2	—	16	2	18	4
23.	Verzekeringswezen	—	8	—	—	—	—	15	—
24.	Tusschenhandel	—	37	—	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijven in handel	—	—	39	5	—	—	—	—
		14543	256	420	26583	16863	342	995	29098

Het aantal zelfstandigen steeg van 14,799 op 17,205, dat is met 16 pCt. Het aantal onzelfstandigen steeg van 27,003 op 30,093, dat is met 11 pCt. De zelfstandigen

winnen het dus, maar ontloopen den onzelfstandigen toch niet zooveel als in Friesland.

In Drente hangt het echter nog meer af van den landbouw. Deze geeft een zeer sterke vermeerdering der zelfstandigen.

Het aantal zelfstandigen in den landbouw steeg van 7956 op 9468, dat is met 20 pCt. Het aantal onzelfstandigen steeg van 14,110 op 16,814, dat is met 14 pCt. Deze verhouding in het bedrijf is wel te verklaren uit het gemak, waarmede men in zulke streken waar op groote schaal woeste gronden ontgonnen worden, „zelfstandig" landbouwer wordt.

Trekken we het landbouwbedrijf van het totaal af, dan krijgen we in de handels- en industriebedrijven een stijging van de zelfstandigen van 6843 op 7737, dat is eene van 14 pCt., waartegenover een stijging der onzelfstandigen staat van 12,193 op 13,279, dat is eene van slechts 9 pCt. Een verhouding die alleen niet verwonderlijk is in een provincie waar handel en nijverheid nog zoo weinig ontwikkeld zijn als in Drente.

Het aantal personen werkzaam in de vrije beroepen steeg in deze provincie van 6025 op 6247.

IV. *Overijssel.*

Dit is de eerste provincie waarin sprake is van een moderne groot-industrieele ontwikkeling.

De bevolking van Overijssel steeg van 1889 tot 1899 van 295,445 op 333,338 zielen, dat is een stijging met 13 pCt. Dit bevolkingscijfer stijgt dus niet zoo snel als dat van het Rijk, maar wint het van alle provinciën die geen groote steden herbergen.

De deelnemenden aan het bedrijfsleven stegen hier van 115,441 op 136,975. Vergelijk deze stijging eens

met de Friesche. Die bedroeg 5 pCt., de Overijsselsche bereikt de 18½ pCt., en overtreft dus nog verre die van het heele Rijk.

De verdeeling van bedrijfsgroepen is als volgt:

	1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1. Aardewerk enz.	80	2	21	501	20	7	5	790
2. Diamant	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Drukkersbedrijven	62	3	7	424	54	2	43	438
4. Bouwbedrijven	2218	18	82	4225	2303	14	180	5549
5. Chemische nijverheid	35	3	45	35	49	2	82	232
6. Hout, kurk enz	1121	8	27	1459	1084	3	45	1646
7. Kleeding en reiniging	2235	8	35	1663	2524	18	120	2507
8. Kunstnijverheid	6	—	—	11	5	—	—	12
9. Leder, wasdoek	808	3	6	682	815	2	17	615
10. Winnen metalen, turf enz.	336	10	31	1710	244	6	54	2050
11. Bewerking metalen	590	13	25	2421	551	5	55	1904
12. Papier enz.	3	—	1	72	32	—	8	265
13. Scheepsbouw enz.	154	1	1	415	183	—	11	394
14. Stoomwerktuigen	164	1	26	214	159	3	184	1643
15. Textielnijverheid	416	19	320	13392	296	30	778	20601
16. Verlichting enz	20	12	11	207	2	8	30	211
17. Voedingsmiddelen	1594	33	55	3444	1812	66	299	4752
18. Landbouw	19884	253	30	25694	19660	138	166	27655
19. Jacht en visscherij	537	—	9	293	664	8	29	319
20. Warenhandel	3825	71	648	1075	4932	108	1508	1896
21. Verkeerswezen	2017	107	446	3714	2052	120	893	4088
22. Krediet- en Bankwezen	1	29	7	2	34	3	132	22
23. Verzekeringswezen	—	22	1	—	3	5	113	10
24. Tusschenhandel	4	126	—	—	—	—	—	—
25. Hulpbedrijven in handel	2	3	190	3	—	—	—	—
	36177	745	2025	61655	37528	548	4804	77635

Wie deze opsomming nauwkeurig beziet, bemerkt dadelijk dat hier niet alleen de totaalcijfers wijzen op moderne koncentratie, maar dat het groot-industrialisme in deze provincie zijn stempel drukt ook op schier alle andere bedrij-

ven. Van de grootere groepen is er slechts één waarin het aantal zelfstandigen relatief stijgt, dat is groep X. waaronder ook de veenderij valt, die in het noordoostelijk deel dezer provincie vertegenwoordigd is, doch afneemt.

Alle andere voorname bedrijven, tot den landbouw toe, vertoonen een zekere koncentratie, zonder nog te gewagen van de textiel-nijverheid die haar groot-industrieel stempel het duidelijkst op dit deel van ons land drukt.

Dat de landbouw hier niet die voorname rol van elders vervult, blijkt o. a. uit het feit dat in deze provincie in 1899 slechts 47,619 personen, dat is 35 pCt., in het landbouwbedrijf werkzaam waren. In 1889 was dat nog 40 pCt. In deze provincie, wier bevolking toch nog altijd in overgroote meerderheid op het platteland leeft, daalde de landbouw dus aanmerkelijk in algemeenen maatschappelijken invloed.

Door de afname der zelfstandigen zelf aan koncentratieve beweging onderhevig, beïnvloedde de landbouw de algemeene cijfers niet temperend, zooals in de vorige provinciën.

De totaalcijfers geven dit beeld dat het getal zelfstandigen steeg van 36,922 op 38,076, dat is met 3 pCt. terwijl het aantal onzelfstandigen steeg van 63,680 op op 82,439, dat is met 31 pCt. Zonder den landbouw steeg het getal zelfstandigen sterker, nl. van 16,785 op 18,278, dat is met 10 pCt. terwijl het aantal onzelfstandigen van 37,956 tot 54,618 klom, dat is een stijging met 40 pCt.

Het aantal in de vrije beroepen werkenden steeg van 14,899 op 16,456, dat is een langzamere stijging dan de Groningsche en de Friesche.

V. *Gelderland.*

De bevolking van Gelderland vermeerderde in deze tien jaren van 512,202 op 566,549 dat is met 10½ pCt. Het aantal bedrijfsdeelnemers steeg van 182,582 op 214,488 dat is een toename van 14 pCt, een stijging die bij de Overijsselsche maar weinig achterblijft.

De verdeeling naar de bedrijfsgroepen was als volgt:

	1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1. Aardewerk enz.	187	43	143	5289	191	41	303	7274
2. Diamant	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Drukkersbedrijven	133	3	19	860	96	9	21	932
4. Bouwbedrijven	4608	53	165	8412	4449	42	331	11182
5. Chemische nijverheid	62	15	80	79	112	14	147	375
6. Hout, kurk enz.	2366	4	19	3054	2199	16	90	3452
7. Kleeding en reiniging	4125	32	38	3003	4732	36	149	4135
8. Kunstnijverheid	29	—	—	52	20	—	1	28
9. Leder, wasdoek enz.	1791	6	10	1720	1748	14	52	1649
10. Winnen metalen, enz.	4	—	17	41	1	1	7	114
11. Bewerking metalen	1075	10	16	2367	1032	27	148	3926
12. Papier enz.	58	5	5	667	91	7	71	1080
13. Scheepsbouw	212	5	15	412	265	4	85	871
14. Stoomwerktuigen	260	2	16	163	257	9	114	669
15. Textielnijverheid	207	4	38	1767	193	9	107	2505
16. Verlichting enz.	31	11	16	273	4	13	55	293
17. Voedingsmiddelen	2842	73	95	4930	3045	131	421	6258
18. Landbouw	25266	278	91	52713	29168	388	420	56576
19. Jacht en visscherij	506	19	46	502	460	16	112	562
20. Warenhandel	6569	172	1388	1054	8022	310	2207	3070
21. Verkeerswezen	3541	244	740	5782	3468	462	1712	6178
22. Krediet- en bankwezen	11	40	18	3	74	24	244	48
23. Verzekeringswezen	14	60	7	—	11	19	176	32
24. Tusschenhandel	4	195	—	—	—	—	—	—
25. Hulpbedrijven handel	—	3	164	4	—	—	—	—
	53899	1274	3146	93156	59638	1592	6983	111209

Deze provincie, die toch oogenschijnlijk geen sterk industrieele is, geeft één doorloopend beeld van vrij sterke moderne bedrijfsontwikkeling van welke de koncentratie een integreerend deel uitmaakt.

De zelfstandigen stijgen hier van 55,173 op 61,230, dat is met 11½ pCt., de onzelfstandigen stijgen van 96,302 op 118,192, dat is met 23 pCt. En deze cijfers zijn getemperd door die van den landbouw. Trekken we dien eraf dan krijgen we: het aantal zelfstandigen in de handel- en nijverheidsbedrijven steeg van 29,629 op 31,674, dat is met 6½ pCt., de onzelfstandigen stegen van 43,498 op 61,196, dat is met niet minder dan 44 pCt.

Het aantal zelfstandigen in den landbouw steeg met 16 pCt., dat van de onzelfstandigen slechts met 8 pCt.

Het aantal in vrije beroepen werkzaam steeg in deze provincie veel sneller dan in de vier reeds behandelde, nl. 31,107 op van 35,066.

VI. *Utrecht.*

De bevolking dezer provincie steeg van 221,007 op 251,034 zielen, dat is met 14 pCt.

Het aantal bedrijfsdeelnemers vermeerderde ook met 14 pCt.

Behalve de kleeding onttrekt zich geen enkele der grootere groepen aan de koncentratieve beweging.

De totaalcijfers zijn dat de zelfstandigen toenemen van 20,648 tot 23,116, dat is met 13 pCt., het getal onzelfstandigen nam toe van 39,488 tot 49,053, dat is met 26 pCt.

In de handels- en industriëele bedrijven alleen steeg het getal zelfstandigen van 14,944 op 16,390, dat is met 11 pCt., het getal onzelfstandigen nam toe van 25,255 op 33,381, dat is met niet minder dan 32 pCt.

Het aantal in vrije beroepen werkzaam steeg van 19.344 op 20.301.

De verdeeling in bedrijfsgroepen was als volgt:

	1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1. Aardewerk enz.	81	9	34	755	96	7	81	1188
2. Diamant	6	—	1	1	—	—	—	3
3. Drukkersbedrijven . . .	85	3	7	558	73	3	57	560
4. Bouwbedrijven.	1653	27	112	6309	1609	20	210	6964
5. Chemische nijverheid . .	50	2	55	57	69	5	110	356
6. Hout, kurk enz.	468	1	13	1004	446	5	33	1238
7. Kleeding, reiniging . . .	2219	10	23	1804	2626	21	79	1362
8. Kunstnijverheid	23	—	—	74	38	—	5	94
9. Leder, wasdoek enz. . .	816	2	1	751	809	6	18	670
10. Winnen metalen	204	1	2	828	148	3	6	422
11. Bewerking metalen . . .	467	8	13	2106	441	5	52	1698
12. Papier enz..	—	—	—	9	42	—	5	130
13. Scheepsbouw	172	7	8	380	178	5	9	426
14. Stoomwerktuigen. . . .	121	—	16	159	146	8	132	823
15. Textielnijverheid	58	6	13	1271	74	5	42	1437
16. Verlichting enz.	13	6	11	276	—	6	46	329
17. Voedingsmiddelen . . .	1146	40	52	2658	1319	31	234	3753
18. Landbouw	5580	124	108	14125	6619	107	258	15414
19. Jacht en visscherij . . .	360	1	29	210	394	7	40	294
20. Warenhandel	4716	189	838	674	5532	210	1390	1798
21. Verkeerswezen	1639	86	311	3732	1672	128	1761	4004
22. Krediet- en bankwezen .	2	9	4	3	51	16	149	30
23. Verzekeringswezen . . .	25	66	—	—	7	29	287	36
24. Tusschenhandel	3	143	—	—	—	—	—	—
25. Hulpbedrijven in handel .	—	2	83	2	—	—	—	—
	19907	741	1734	37754	22489	627	5004	44049

VII. *Noord-Holland.*

De bevolking steeg in deze tien jaren met 17 pCt.

Het aantal bedrijfsdeelnemers steeg met 17 pCt.

De verdeeling naar de bedrijfsgroepen was:

		1889:				1899:			
		A.	B.	C.	D.	A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz . .	109	1	10	722	59	4	64	453
2.	Diamant	13	4	13	10326	727	16	106	9068
3.	Drukkersbedrijven .	424	14	35	3352	326	25	349	4003
4.	Bovwbedrijven . .	5054	48	583	21518	5125	46	951	24618
5.	Chemische nijverheid	221	38	296	296	299	50	575	1751
6.	Hout kurk enz . .	1097	7	84	4118	1234	18	160	4288
7.	Kleeding en reiniging	6157	29	71	10446	9355	59	381	12200
8.	Kunstnijverheid . .	160	—	3	246	147	—	13	259
9.	Leder, wasdoek . .	2455	5	8	2747	2833	10	58	2426
10.	Winnen metalen . .	90	7	14	474	91	17	16	333
11.	Bewerken metalen .	1477	22	37	7523	1426	21	153	5425
12.	Papier.	67	3	12	428	200	3	63	1478
13.	Scheepsbouw . . .	460	4	56	2053	470	13	314	4366
14.	Stoomwerktuigen. .	522	6	139	797	612	30	663	4594
15.	Textielnijverhefd . .	248	10	36	2472	202	10	94	2147
16.	Verlichting	76	17	72	1577	12	15	224	1080
17.	Voedingsnijverheid .	4603	129	242	12199	4927	153	1525	18004
18.	Landbouw	13728	374	63	26718	15512	321	287	29958
19.	Jacht en visscherij .	1765	6	61	2723	2432	89	144	3279
20.	Warenhandel . .	22397	946	5052	5909	26626	1228	11191	11930
21.	Verkeerswezen . .	5436	459	2020	24569	6595	429	4716	16919
22.	Kred.- en bankwezen	25	101	59	20	493	169	1743	331
23.	Verzekeringswezen .	66	318	10	—	149	137	1007	281
24.	Tusschenhandel . .	43	2657	—	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijvenhandel	31	67	898	2	—	—	—	—
		66719	5276	9882	141235	81962	2863	24797	159291

Het aantal zelfstandigen is gestegen van 71,995 op 84.825, dat is met 18 pCt.; het aantal onzelfstandigen steeg van 151.117 op 184.088, dat is met 22 pCt. De stijging van de zelfstandigen is verreweg de grootste in de tot nu toe behandelde provinciën. Zonder den landbouw gaven de cijfers: een stijging der zelfstandigen van 57.897 op 68.992, dat is 19 pCt. en eene van de onzelfstandigen van 123.336 op 153.843, dat is 23½ pCt.

Het aantal personen, werkzaam in de vrije beroepen, steeg van 75.245 op 78.461.

XVIII. *Zuid-Holland.*

Van 1889 tot 1899 is de bevolking in Zuid-Holland 20 pCt. gestegen.

Het aantal bedrijfsdeelnemers steeg met 23 pCt.

De verdeeling dezer deelnemers naar de bedrijfsgroepen was als volgt:

		1889:				1899:			
		A.	B.	C.	D.	A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz. . .	240	29	96	3584	145	30	224	4185
2.	Diamant	8	—	1	30	3	—	1	23
3.	Drukkersbedrijven .	428	8	46	2985	358	28	298	3304
4.	Bouwbedrijven . .	5832	73	529	24661	6655	95	1133	31756
5.	Chemische nijverh.	192	42	298	378	294	60	621	2582
6.	Hout. kurk enz.. .	1800	22	77	8355	2046	20	244	8563
7.	Kleeding en reinig.	10648	102	114	9390	11918	69	315	11756
8.	Kunstnijverheid . .	142	—	7	288	129	2	17	209
9.	Leder, wasdoek etc.	3200	10	20	2969	3440	18	58	2844
10.	Winnen metalen.	78	9	4	393	66	14	18	219
11.	Bewerking metalen	1864	23	73	8988	1819	30	251	7996
12.	Papier enz. . . .	39	—	3	189	182	2	21	890
13.	Scheepsbouw enz. .	634	22	111	4358	756	22	346	8013
14.	Stoomwerktuigen .	522	6	139	797	612	30	663	4594
15.	Textielnijverheid .	602	39	100	7411	318	27	236	5951
16.	Verlichting . . .	106	30	81	2185	5	24	213	1206
17.	Voedingsbedrijven .	4516	153	431	14412	5214	213	1776	19011
18.	Landbouw	15079	319	108	41340	17222	424	412	46853
19.	Jacht en visscherij .	1136	150	93	4674	1224	47	657	6863
20.	Warenhandel . .	22785	910	4837	5065	27657	1285	10467	13127
21.	Verkeerswezen . .	7126	886	2053	25138	9152	1300	5540	21845
22.	Krediet- en bankw.	27	111	50	10	184	159	942	172
23.	Verzekeringswezen.	33	224	11	—	52	99	807	283
24.	Tusschenhandel . .	18	872	2	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijv. handel	46	10	817	29	—	—	—	—
		77105	4042	10101	168006	89472	3995	25153	202122

Het aantal zelfstandigen steeg van 81.147 op 93.467, dat is met 15 pCt., het aantal onzelfstandigen steeg van 178.107 op 227.275, dat is met 27½ pCt.

De landbouw oefende hier een merkbaren invloed uit. Niet op het aantal zelfstandigen. Dit steeg in den landbouw even snel als het totaal. Zonder landbouw steeg het getal zelfstandigen van 65.749 op 75.821, dat is met 15 pCt. Maar het getal onzelfstandigen buiten den landbouw steeg van 136.659 op 180.010 dat is met 33 pCt.

Verbazingwekkend is de vooruitgang in de groepen scheepsbouw en stoomwerktuigen. In geen der andere provinciën kwamen de cijfers deze nabij.

Het aantal in vrije beroepen werkenden, steeg van 72.880 op 95.209.

IX. *Zeeland.*

Met Friesland wel de provincie die het meest zuiver een landbouwprovincie is gebleven. De bevolking vermeerderde er met 8½ pCt.

Het aantal deelnemers aan het bedrijfsleven steeg met 15 pCt.

Het aantal zelfstandigen stijgt van 18.143 op 20.958 dat is 16 pCt., daarentegen stijgt het aantal onzelfstandigen van 45.984 op 50.933, dat is met slechts 11 pCt. Het kleinbedrijf wint er dus, evenals in Friesland.

Het ligt voor de hand dat de oorzaak in den landbouw zit.

Den landbouw afgetrokken stijgt het aantal zelfstandigen van 12.315 op 13.968, dat is met 9 pCt., het aantal onzelfstandigen van 15.111 op 17.951, dat is met bijna 19 pCt.

De verdeeling naar de bedrijfsgroepen is als volgt:

		1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz.	10	2	3	77	5	2	7	65
2.	Diamant	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Drukkersbedrijven . . .	52	1	13	206	48	5	12	218
4.	Bouwbedrijven.	1173	20	32	3348	1220	11	95	3661
5.	Chemische nijverheid . .	31	17	32	13	33	3	29	56
6.	Hont, kurk enz.	313	2	4	493	318	3	8	524
7.	Kleeding en reiniging . .	1474	12	2	643	1441	6	20	773
8.	Kunstnijverheid	101	—	—	3	5	—	—	160
9.	Leder, wasdoek	588	5	6	458	586	4	10	419
10.	Winnen metalen	3	—	—	22	—	—	—	2
11.	Bewerking metalen . . .	416	5	5	991	404	9	24	732
12.	Papier enz..	1	—	—	10	10	—	3	45
13.	Scheepsbouw	249	6	15	562	257	4	82	1588
14.	Stoomwerktuigen. . . .	103	—	6	71	106	5	15	167
15.	Textielnijverheid	111	3	6	554	42	1	3	65
16.	Verlichting	8	4	3	47	1	3	10	55
17.	Voedingsbedrijven . . .	1151	19	16	1390	1214	50	133	1707
18.	Landbouw	5651	177	41	30742	7347	143	195	32787
19.	Jacht en visscherij . . .	431	10	74	908	602	11	89	1479
20.	Warenhandel	3736	56	431	649	4840	101	664	928
21.	Verkeerswezen	1828	147	338	3648	1930	147	660	3364
22.	Krediet- en bankwezen .	1	6	8	—	36	1	47	9
23	Verzekeringswezen . . .	1	19	—	—	2	2	40	8
24.	Tusschenhandel	1	197	—	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijven handel . .	2	—	23	4	—	—	—	—
		17435	708	1057	44837	20447	511	2119	48814

Om dit te bewerkstelligen moet het landbouwbedrijf daar heel sterk aan verbrokkeling onderhevig zijn. Daar steeg het getal zelfstandigen van 5.828 op 7.490, dat is met 19 pCt. terwijl het getal onzelfstandigen steeg van 80.783 op 32.182, dat is met ternauwernood 7 pCt. In deze provincie waar de groot-landbouw overwegend is, zooals blijkt uit het groote getal onzelfstandigen, dat op ieder in het landbouwbedrijf valt, blijkt de verbrok-

kelingsbeweging zeer snel te gaan. In 1889 kwamen op elk zelfstandige in den landbouw 5,08 onzelfstandige, in 1899 was dit cijfer slechts 4.6 meer.

Het aantal in vrije beroepen werkenden steeg in deze provincie van 10.447 op 13.664, dat is een zeer sterke stijging.

X. *Noord-Brabant.*

De verdeeling van de bedrijfsgroepen is als volgt:

		1889:				1899:			
		A.	B.	C.	D.	A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz . . .	77	8	7	452	75	9	57	993
2.	Diamant.	—	—	—	—	—	—	—	1
3.	Drukkersbedrijven . .	99	4	18	639	93	3	66	638
4.	Bouwbedrijven . . .	3787	85	114	8613	3787	61	250	9977
5.	Chemische nijverheid .	54	12	56	602	92	15	79	626
6.	Hout, kurk enz . . .	1743	37	41	3630	1763	37	95	3456
7.	Kleeding en reiniging .	4177	70	41	3394	4434	124	68	3534
8.	Kunstnijverheid . . .	83	—	—	118	69	1	3	167
9.	Leder, wasdoek enz .	3309	51	54	8099	3089	60	223	10425
10.	Winnen metalen enz .	12	1	24	865	3	3	37	853
11.	Bewerking metalen. .	1225	15	48	3119	1216	32	158	3543
12.	Papier enz.	5	—	—	55	20	2	11	200
13.	Scheepsbouw	217	3	7	431	243	6	6	560
14.	Stoomwerktuigen . .	348	11	22	296	312	10	117	1566
15.	Textielnijverheid. . .	1282	68	169	10932	1052	67	438	10030
16.	Verlichting.	44	15	8	203	1	53	29	218
17.	Voedingsbedrijven . .	3203	166	212	9735	3673	202	884	12389
18.	Landbouw	27290	341	24	64349	31048	380	360	61577
19.	Jacht en Visscherij . .	277	10	35	495	327	19	78	447
20.	Warenhandel . . .	7107	177	978	928	8502	281	1474	2646
21.	Verkeerswezen . . .	3547	183	583	6121	3336	355	1145	6134
22.	Krediet- en bankwezen	8	35	11	—	49	16	177	37
23.	Verzekeringswezen . .	3	81	1	—	2	11	178	33
24.	Tusschenhandel . . .	1	120	—	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijven. . . .	3	—	241	5	—	—	—	—
		5791	1594	2728	123081	63186	1907	5933	130050

De bevolking steeg met 8½ pCt., het aantal bedrijfsdeelnemers met 9 pCt.

Het aantal zelfstandigen steeg van 59.495 tot 65.093 dat is met 9 pCt., terwijl het aantal onzelfstandigen van 125.809 op 135.963 steeg, dat is met slechts 8 pCt.

Den landbouw er af getrokken krijgen we een stijging der zelfstandigen van 31.864 op 33.545, dat is met 6 pCt., en een stijging der onzelfstandigen van 61.436 op 73.936, dat is met 20 pCt.

Het aantal in vrije beroepen werkenden steeg hier van 27.120 op 30.304.

XI. *Limburg.*

In deze provincie steeg de bevolking in deze 10 jaren van 255.721 op 281.934, dat met ruim 10 pCt., het aantal bedrijfsnemers steeg met 25 pCt.

Het getal zelfstandigen steeg van 33.352 op 38.169, dat is met 14, het aantal onzelfstandigen steeg van 42.493 op 58.939, dat is met 27½ pCt.

Zonder landbouw waren die cijfers: een stijging der zelfstandigen van 13.640 op 16.633, dat is met 23 pCt. maar een stijging der onzelfstandigen met 57 pCt. dat is verreweg de sterkste stijging van het geheele land.

Het getal personen in de vrije beroepen steeg van 15.570 op 16.697.

De verdeeling van de bedrijfsgroepen was als volgt:

		1889:				1899:			
		A.	B.	C.	D.	A,	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz	88	19	67	3765	216	19	318	6202
2.	Diamant	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Drukkersbedrijven . . .	51	1	7	296	46	2	36	268
4.	Bouwbedrijven	1669	8	34	1947	2423	20	139	4506
5.	Chemische nijverheid . .	58	2	27	57	64	6	54	171
6.	Hout, kurk enz	1115	3	11	1124	936	9	32	977
7.	Kleeding en reiniging . .	2312	16	10	1233	2965	24	35	1476
8.	Kunstnijverheid	49	—	—	121	47	—	13	187
9.	Leder, wasdoek enz. . .	1243	2	3	893	1364	16	22	893
10.	Winnen metalen enz . .	10	1	27	1260	2	5	93	2355
11.	Bewerking metalen . . .	642	8	11	1227	705	9	65	1401
12.	Papier enz	9	3	29	458	18	4	66	646
13.	Scheepsbouw	129	1	2	71	115	—	3	101
14.	Stoomwerktuigen. . . .	118	1	5	280	118	1	67	391
15.	Textielnijverheid	155	10	26	1211	195	6	34	1276
16.	Verlichting	26	3	3	57	3	—	9	88
17.	Voedingsbedrijven . . .	1362	49	60	1731	1699	66	204	2781
18.	Landbouw	19499	208	7	23188	21307	209	247	28410
19.	Jacht en visscherij . . .	36	—	6	10	34	1	20	30
20.	Warenhandel	2793	37	350	351	3759	101	1047	767
21.	Verkeerswezen	1417	71	445	1956	1519	98	790	2621
22.	Krediet- en bankwezen .	—	11	9	1	18	10	87	6
23.	Verzekeringswezen . . .	3	30	—	—	—	2	61	4
24.	Tusschenhandel	—	67	—	—	—	—	—	—
25.	Hulpbedrijven handel . .	1	4	114	2	—	—	—	—
		32796	556	1254	41239	37548	621	3382	55557

Werpen wij nu nog even een blik op het geheel dan zien wij schier volslagen stilstand in de agrarische provinciën Friesland en Zeeland. Langzame ontwikkeling in de provinciën met de heel groote steden, wijl ze geen van alle groote industrie-centra zijn, en dus geen snelle koncentratie aanwijzen. Een eigenaardige stilstand in Noord-Brabant, waarschijnlijk tengevolge van een niet met haar tijd meegaan der industrie, die daar grooten-

deels moet drijven op een bekrompen industrieele en een achterlijke arbeidersklasse, aan wie de prikkel en het inzicht ontbreken, dat slechts door een hoogere ontwikkeling wordt verkregen. Ten slotte een snelle koncentratie in de provinciën Limburg, met haar vele nieuwe en oude grootindustrie en haar mijnnijverheid, Overijsel en Gelderland, die snel groeiende grootnijverheidscentra herbergen.

Om van de resultaten van dit onderzoek een kort en duidelijk overzicht te geven, dient het volgende staatje:

PROVINCIE.	Bevolkings-toename.	Toename bedrijfsdeelnemers.	Stijging der zelfstandigen.	Stijging der onzelfstandigen.	Stijging der zelfst. zonder landbouw.	Stijging der onzelfst. zond. landbouw.	Toename of afname der zelfst. in den landbouw.	Toename of afname der onzelfst. in den landbouw.
	in %.	in %.	in %.	in %.	in %.	in %.	in %.	in %.
Friesland	1½	5	9	2½	4	14	20	—5
Groningen . . .	10	15	12	20	11	32	15	9
Drente	13	14	16	11	14	9	20	14
Overijssel . . .	13	18½	3	31	10	40	—½	8
Gelderland . . .	10½	17	11½	23	6½	44	14	6
Utrecht	14	14	13	26	11	32	18	10
Noord-Holland . .	17	17	18	22	19	23½	12	14
Zuid-Holland . .	20	23	15	27½	15	33	15	14
Zeeland	8½	15	16	11	9	19	19	7
Noord-Brabant . .	8½	9	9	8	6	20	14	—4
Limburg	10	25	14	27½	23	57	9	19

Een konklusie is in enkele woorden te trekken. Behalve in Drente, Friesland en Zeeland, zien wij in het geheele land een snellere stijging van het aantal onzelfstandigen dan van het getal zelfstandigen. Doch in twee van deze drie provincies, in Friesland en Zeeland wordt deze verhouding uitsluitend veroorzaakt door den landbouw. Trekken wij die eraf, dan zien wij in alle pro-

vinciën, met uitzondering van Drente, een veel snellere stijging van de onzelfstandigen dan van de zelfstandigen en dus een volkomen bevestiging van de concentratietheorie, over de geheele lijn.

Misschien nog interessanter dan deze afzonderlijke opstelling der provinciën, is een andere afzonderlijke beschouwing, nl. die der verschillende groepen van gemeenten.

Het bureau van de statistiek heeft ook daartoe de gegevens verschaft. Wel heeft het in 1889 de gemeenten verdeeld in vier, en in 1899 in negen groepen, maar gelukkig waren de grenzen tusschen die negen zóó getrokken dat ze tot dezelfde vier te herleiden waren als in 1889, al was dat herleiden een tijdroovend werk.

De aldus verkregen, met elkander vergelijkbare, groepen zijn:

De groote steden van boven 100000 zielen.

De gemeenten van 20000—100000 zielen.

De gemeenten van 5000—20000 zielen.

De gemeenten beneden 5000 zielen.

Bij de vergelijking dient men in gedachten te houden dat de vorming der gemeenten, in Nederland niet naar een vast stelsel heeft plaats gehad. Friesland telt gemeenten van 15000 inwoners en daaromtrent, die geheel plattelandsgemeenten zijn en steden van minder dan 10000. In Limburg telt men 124, in Friesland 41 gemeenten en Friesland heeft meer inwoners. Verder dient in het oog te worden gehouden dat geene van onze groote steden eigenlijke industriesteden zijn. Onze industriesteden zijn alle steden van middelbare grootte of kleinere. Maar dan zijn die groote steden verder nog geheel verschillend van ekonomisch karakter, zoodat

algemeene konklusien moeilijk zijn. Maar wat wij te onderzoeken hebben: de verschillende werking der maatschappelijke ontwikkeling en voornamelijk der koncentratietendenz, in de verschillende groepen van gemeenten, dat kan in elk geval uit een vergelijking blijken.

De verhouding van de bedrijfsdeelnemers en de bevolking, benevens de toename van beiden was in deze vier groepen van gemeenten als volgt:

GROEPEN VAN GEMEENTEN.	BEVOLKING.		Vermeerdering bevolking:	Vermeerdering bedrijfsdeelnemers:
	1889.	1899.		
Boven 100000 zielen . .	851.074	1.137.468	33 pCt.	36 pCt.
Van 20000—100000 zielen	605.097	719.841	20 „	12 „
Van 5000—20000 zielen .	1.351.204	1.494.341	12 „	19 „
Beneden 5000 zielen . .	1.704.040	1.752.329	3 „	5 „

Gaan we nu den loop der ontwikkeling over de verschillende groepen na:

GEMEENTEN VAN BOVEN 100.000 ZIELEN.

	1889:				1899:			
	A.	B.	C.	D.	A.	B.	C.	D.
1. Aardewerk, enz.	143	5	14	988	99	12	99	1041
2. Diamant	16	2	13	9854	721	15	106	9027
3. Drukkerij enz.	547	14	49	4373	489	38	476	5394
4. Bouwbedrijven	4142	31	577	23120	5523	71	1449	35596
5. Chemische bedrijv.	213	31	331	125	352	61	632	1339
6. Hout en kurk	1476	8	35	5888	1813	27	245	7740
7. Kleedingindustrie	9347	32	100	13469	14671	97	516	18072
8. Kunstnijverheid	250	—	4	468	253	1	29	491
9. Leder enz.	2762	5	12	2959	3918	9	61	3094
10. Winnen metalen enz.	6	2	1	55	5	16	18	5
11. Bewerken „	1359	16	49	8656	1475	27	228	7966
12. Papier enz.	72	1	3	184	295	—	36	1479
13. Scheepsbouw enz.	202	6	48	2082	285	17	320	5381
14. Werktuigen	624	7	199	1174	850	39	807	5926
15. Textiel-industrie	188	6	8	1035	196	14	66	1544
16. Verlichting	47	7	50	1113	8	10	352	1857
17. Voedingsmiddelen	3286	100	286	13107	4233	195	1832	21843
18. Landbouw	513	31	12	1251	1302	61	67	2819
19. Visscherij enz.	28	4	16	1666	136	8	221	2593
20. Warenhandel	20980	1052	6995	7107	30003	1925	17929	16612
21. Verkeer.	5165	704	2543	30708	8469	1007	8703	26343
22. Bankwezen	38	159	85	16	567	265	2360	471
23. Verzekeringswezen	71	372	17	—	177	204	1646	441
— Tusschenhandel [1])	38	2793	2	—	—	—	—	—
— Hulpbedrijven	47	69	1371	19	—	—	—	—
	51451	5456	12820	129417	75839	4119	38188	177095

Over 't algemeen geven deze cijfers wel eenige reden tot verwondering. Voor de hand toch ligt de gedachte dat het koncentratie-proces zich het sterkst voordoet in de groote steden.

---

[1]) In 1899 niet meer apart geteld. Geheel opgenomen in de groepen 19—22.

De toename van het aantal zelfstandigen was over het heele land 10 pCt. voor de nijverheids- en 6 pCt. voor de handelsbedrijven, met een gemiddeld van 8 pCt. over de beiden zamen. In de groep van gemeenten boven de 100.000 zielen zien wij echter een toename — en de landbouw is er maar schaars vertegenwoordigd — van 33 pCt.

De onzelfstandigen stegen over het geheele land in de nijverheidsbedrijven met 27½ en in de handelsbedrijven met 35 pCt. en met een gemiddeld van 30 pCt. voor de beide groepen. In de groote steden is die stijging 50 pCt., alzoo een veel kleinere afwijking dan over het geheele land.

Er valt niets anders uit te konkludeeren dan dat de bedrijfskoncentratie, die zich over het geheele land voordoet, in de grootste steden wel voorhanden is, maar toch minder snel werkt dan over het land in zijn geheel.

Dat doet eenigszins zonderling aan, maar het is zoo.

Voor een groot deel is dat wel te wijten aan de reeds gekonstateerde omstandigheid dat geene van onze grootste steden een groot-industrieel karakter heeft. Een stad als Lyon of Essen ligt in ons land niet. De textielindustrie is in groote steden zoo goed als afwezig.

De voornaamste groepen vertoonen schier alle een zekere koncentratie, zoo de drukkersbedrijven een vrij sterke, de bouwbedrijven een zwakke, de scheepsbouw een zeer sterke. De fabrikage van stoom- en andere werktuigen (XIII) vertoont eveneens een sterke koncentratie, zoo ook de voedingsnijverheden.

De tegenovergestelde tendenz wordt gevonden bij de kleedingindustrie, bij de hout- en kurkbewerking, bij het verkeer.

De warenhandel echter vertoont een koncentratie.

Hoe het zij, het totaalbeeld van de ontwikkeling in

onze grootste steden, is dat de koncentratie-beweging er zwakker is dan over het geheele land.

GEMEENTEN VAN 20.000—100.0000 ZIELEN.

De cijfers voor deze groep zijn:

		1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz. . . .	243	15	76	4858	140	18	253	5027
2.	Diamant.	4	—	—	435	3	—	—	9
3.	Drukkersbedrijven .	454	17	76	3593	356	35	257	3395
4.	Bouwbedrijven. . .	4006	49	415	18072	4456	57	698	20259
5.	Chemische nijverh. .	286	38	293	415	310	38	537	2508
6.	Hout, kurk enz. . .	1541	16	64	4709	1519	10	144	3838
7.	Kleeding	8138	102	175	8690	8913	44	329	9722
8.	Kunstnijverheid . .	154	—	5	289	105	—	9	146
9.	Leder enz.	2937	13	20	3516	2712	19	108	3545
10.	Winnen metalen enz.	53	6	7	317	5	1	2	24
11.	Bewerken „ .	1487	24	92	9512	1301	25	212	6827
12.	Papier enz.	36	4	27	600	194	8	109	1714
13.	Scheepsbouw enz. .	295	8	46	1403	331	8	159	2301
14.	Werktuigen. . . .	42	10	99	1242	601	28	564	4877
15.	Textiel-nijverheid. .	363	23	176	8081	519	53	622	14210
16.	Verlichting	108	22	80	1546	4	22	169	935
17.	Voedingsbedrijven .	3808	139	322	12790	4340	167	1416	15732
18.	Landbouw	3742	58	40	4804	4303	79	140	7843
19.	Visscherij enz. . .	158	1	22	210	378	1	28	268
20.	Warenhandel . . .	15812	692	4153	4394	18272	679	7250	9156
21.	Verkeer	5338	430	1552	15787	5417	466	3395	13437
22.	Bankwezen	27	118	61	25	199	86	806	127
23.	Verzekeringswezen .	44	244	7	—	29	52	568	159
	Tusschenhandel . .	22	912	—	—	—	—	—	—
	Hulpbedrijven . . .	14	21	654	14	—	—	—	—
		49540	2914	8395	107166	54475	1856	17775	125457

Reeds op den eersten blik ziet men hier de veel snellere koncentratie dan die van de grootste steden.

De zelfstandigen stegen van 52.454 op 56.331, dat is met slechts 1 pCt.

Daartegenover stegen onzelfstandigen van 115.561 op 143.232, dat is met 25 pCt.

In deze gemeenten vertoont de textielnijverheid koncentratie.

De sterke koncentratie in deze en in de groepen III, V, XII, XIII, XIV en XIX, wordt in groote mate geneutraliseerd door de groepen, IV, VI, XVI, die stilstand, en de groepen V, VIII, X en XX, die zelfs een geringe verbrokkeling vertoonen.

Merkwaardig is dat in deze groep van gemeenten de landbouw een koncentratieve ontwikkeling vertoont. Het aantal zelfstandigen in dit bedrijf steeg met 15, het aantal onzelfstandigen met ruim 60 pCt.

De koncentratie in den warenhandel, die wij konstateerden in de grootste steden, vertoont zich ook hier. Het getal zelfstandigen steeg in dat bedrijt met 16 pCt.

Over 't algemeen kan van deze groep van gemeenten gezegd worden dat ze sterk bijdroeg in de koncentratiebeweging die het geheele land vertoonde.

DE GEMEENTEN VAN 5000—20,000 ZIELEN.

De cijfers in deze groep zijn:

		1889: A.	1889: B.	1889: C.	1889: D.	1899: A.	1899: B.	1899: C.	1899: D.
1.	Aardewerk enz.	304	42	117	3459	264	46	329	6090
2.	Diamant	3	—	1	45	4	1	1	48
3.	Drukkerij enz	374	10	38	1831	316	15	210	1971
4.	Bouwbedrijven	9630	124	441	11545	10021	102	835	27167
5.	Chemische nijverh.	241	27	270	372	359	45	377	1554
6	Hout en kurk	3496	27	119	7078	3655	30	264	7424
7.	Kleeding	11030	90	60	6577	12358	101	275	7744
8.	Kunstnijverheid	77	—	1	146	77	2	13	218
9.	Leder enz.	4756	32	28	5917	5007	47	143	6891
10.	Winn. metalen enz.	501	60	114	9680	573	24	201	10639
11.	Bewerken metalen.	2760	38	61	7495	2869	47	314	8188
12.	Papier enz	80	7	26	1346	130	16	160	1921
13.	Scheepsbouw	947	22	48	2967	1188	20	199	5682
14.	Werktuigen	777	9	60	716	795	28	392	3114
15.	Textielnijverheid	1025	37	336	17529	754	54	780	21695
16.	Verlichting	141	55	85	1732	9	49	99	648
17.	Voedingsnijverh.	7731	226	367	16792	9037	399	1882	23372
18.	Landbouw	48052	914	147	118294	61010	779	805	131737
19.	Visscherij enz.	1709	138	113	3164	2223	70	588	4660
20.	Warenhandel	24224	575	3345	4656	30035	649	5774	8106
21.	Verkeer	11610	737	2300	20892	12096	785	4411	18500
22.	Bankwezen	21	98	31	8	230	41	481	54
23.	Verzekeringswez.	22	167	7	—	22	45	429	52
—	Tusschenhandel	21	762	—	—	—	—	—	—
—	Hulpbedrijven	13	6	568	21	—	—	—	—
		129515	4252	8693	252364	152971	3395	19060	296384

De totale beweging in deze groep is dus, dat het getal zelfstandigen steeg met 17½ pCt,; het getal onzelfstandigen met 25 pCt. De totaal-verhoudingen in deze groep zijn dus zoo, dat de koncentratie minder sterk is dan in de groep van 20.000—100.000 zielen.

Zonder de landbouwbedrijven steeg het aantal zelf-

standigen met bijna 12 pCt., het aantal onzelfstandigen met 29 pCt.

Opmerking verdient het feit dat, terwijl in de gemeenten van 20.000—100.000 zielen ook de landbouw een zekere koncentratie vertoonde, deze hier geheel ophoudt. In deze groep steeg het getal zelfstandigen in de landbouwbedrijven sterker dan het getal onzelfstandigen.

In de andere bedrijfsgroepen verandert het beeld van de gemeenten van 20.000—100.000 zielen weinig. Een uitzondering maakt de groep der bouwbedrijven, die hier een sterken vooruitgang en koncentratie vertoonen. Het aantal zelfstandigen blijft er bijna gelijk, het aantal onzelfstandigen stijgt met niet minder dan 30 pCt.

De textiel-nijverheid, die in deze gemeenten sterk vertegenwoordigd is — Hengeloo, Almeloo, Helmond, Goor, Winterswijk en andere van dergelijke plaatsen vallen in deze groep — geeft hier een sterke vermindering van het aantal zelfstandigen, die met ruim 25 pCt. afnamen, tegen een vermeerdering van het aantal onzelfstandigen met ruim 20 pCt.

Ook in deze groep van gemeenten ontwikkelden zich de scheepsbouw en de fabrikage van stoom- en andere werktuigen sterk en wel in de koncentratieve verhouding als in de groepen van grootere gemeenten.

En weer vertoont de warenhandel deze tendenz ook. Het aantal zelfstandigen steeg er met 16, het aantal onzelfstandigen met ruim 60 percent.

Het gelijkblijven van de verhoudingen in de hout- en kurkbewerking, in de kleedingindustrie, in de lederindustrie, in het bewerken van metalen, enz., die wij in de andere groepen van gemeenten konstateerden, blijft hier voortduren en strekt zich hier ook uit tot de voedings- en genotmiddelen.

GEMEENTEN BENEDEN DE 5000 ZIELEN.

De cijfers zijn:

		1889: A.	B.	C.	D.	1899: A.	B.	C.	D.
1.	Aardewerk enz.	349	71	222	7653	442	59	591	10640
2.	Diamant	4	2	1	23	3	—	—	13
3.	Drukkerijbedrijven	139	3	18	569	120	9	94	710
4.	Bouwbedrijven	14046	171	345	24261	13158	123	600	14806
5.	Chemische nijverh.	118	39	149	601	186	31	320	2458
6.	Hout en kurk /.	5112	48	99	7787	4537	66	205	7311
7.	Kleedingindustrie	11761	83	44	5707	11842	146	131	6607
8.	Kunstnijverheid	151	—	—	53	58	—	2	280
9.	Leder enz	6350	52	58	8003	5617	67	187	8333
10.	Winnen metal. enz.	599	13	38	3929	484	22	101	4135
11.	Bewerken metalen.	3889	52	58	6087	3719	63	270	6806
12.	Papier enz.	17	4	12	503	48	4	51	767
13.	Scheepsbouw enz.	1591	24	102	3725	1568	20	183	5095
14.	Werktuigen	620	8	35	334	552	13	169	1179
15.	Textielindustrie.	1896	98	239	13415	1309	42	308	7337
16.	Verlichting	150	29	45	1122	6	17	29	270
17.	Voedingsindustrie	10074	133	341	24639	10303	460	1330	18810
18.	Landbouw	106454	1635	299	236378	112663	1873	1873	242904
19.	Visscherij enz.	4067	51	210	5093	4421	121	347	6476
20.	Warenhandel	27963	616	1915	2827	29856	665	2711	6476
21.	Verkeer	13693	645	1749	17476	13464	1199	2464	16805
22.	Bankwezen	4	24	3	—	58	22	90	25
	Tusschenhandel	4	688	—	—				
	Hulpbedrijven	19	12	282	20				
		209015	4799	6237	360119	214420	4302	12408	377016

Deze groep van gemeenten, die schier niet anders dan plattelandsgemeenten omvat, herbergt natuurlijk de meeste zelfstandigen.

Bizondere, van de andere groepen afwijkende verschijnselen, zijn allereerst de sterke ontwikkeling van groep 1, het gevolg van de meestal op het platteland

huizende steenbakkerijen, grind- en kalkbewerking, enz.; in de bouwbedrijven nam het aantal zelfstandigen af, wat in geen der andere groepen van gemeenten het geval was.

Overeenstemming in ontwikkeling met alle andere groepen van gemeenten vertoonen de groepen VI, XIII, XIV en vooral XX, de warenhandel. In deze bedrijfsgroep nam in deze plattelandsgemeenten het aantal zelfstandigen toe met 6 pCt., het aantal onzelfstandigen met niet minder dan 110 pCt.

De verhoudingen in den landbouw bleven schier absoluut gelijk.

De totaal-konklusie van deze groep is dat het aantal zelfstandigen, de landbouw inbegrepen, steeg met 2 1/2 pCt.; het aantal onzelfstandigen met ruim 6 pCt. Nemen wij den landbouw er af, dan is er een absolute achteruitgang van zelfstandigen met ruim 1 pCt., terwijl het aantal onzelfstandigen met 12 pCt. steeg.

De koncentratie in nijverheid en handel geschiedt niet alleen in de steden, doch heeft op het platteland even goed plaats.

De uitkomst van deze aparte beschouwing van deze groepen van gemeenten is dat de snelste koncentratie valt waar te nemen in de groepen van gemeenten van 20.000—10.000 zielen, wat zeker niemand zal verwonderen, die de namen dezer gemeenten hoort. Schier alle industriesteden van beteekenis vallen erin: Tilburg, Enschede, Maastricht, Leiden, Haarlem, Gouda, Zaandam, Deventer, alle plaatsen in volle industrieele ontwikkeling, vallen alle in deze groep.

Maar de handels- en industrieele bedrijven over 't algemeen, blijven hun koncentratieve tendenz vertoonen,

ook in de kleine gemeenten en in niet geringe mate.

Dit verschijnsel is van groote beteekenis. In de eerste plaats bewijst het, dat het heele land, het platteland niet uitgesloten, aangegrepen is door de moderne ekonomische ontwikkeling. Uitgezonderd blijven slechts de uitsluitende landbouwdorpen. En verder bewijst het, dat in welke 'omstandigheden de moderne ontwikkeling ook verkeert, ze in haar geheel toch duidelijk aan koncentratie onderhevig is.

Tegenstanders van het socialisme, als de heer Treub, kunnen bij de beschouwing van deze feiten, verzachtende omstandigheden pleiten voor de ontwikkeling die hun wenschen in den wind slaat, en alle aandacht vragen voor het feit dat de plaats hebbende verandering niet heel snel gaat. Maar meer kunnen ze ook niet.

De maatschappelijke ontwikkeling gaat zooals van socialistische zijde is vooropgesteld. Over de snelheid zullen we niet twisten. Dat is een betrekkelijk begrip en in het volgende hoofdstuk zullen wij, de zaak van een anderen kant beschouwend, zien wat de nu gekonstateerde snelheid beteekent, welke praktische gevolgen ze nu reeds na zich sleept.

VI.

DE KLASSEN.

De samenstelling der verschillende maatschappelijke klassen wordt geheel beheerscht door de ekonomische verhoudingen en den graad van de ekonomische ontwikkeling van het land.

Verkeert de maatschappij in een stadium van overgang naar een andere maatschappijvorm, dan zal dat steeds gepaard gaan met en voor een groot deel komen door veranderingen in de samenstelling der klassen.

Een der krachtigste drijfveeren naar een nieuwe maatschappijvorm is de toestand der onderliggende klasse en het spreekt van zelf dat die drijfveer sterker zal werken naarmate die klasse talrijker is.

In het vorige hoofdstuk zagen wij dat het grootbedrijf in Nederland — en Nederland vertoont hierbij precies hetzelfde verschijnsel als alle andere landen met een ietwat beteekenende kapitalistische ontwikkeling — snel toeneemt, het kleinbedrijf dus terrein verliest. Hiermede hand in hand gaat de aanwas van het proletariaat, dat in den modernen zin van het woord, identiek is met arbeidersklasse en de relatieve vermindering van het aantal menschen dat niet tot het proletariaat behoort. Daardoor wordt dat proletariaat de talrijkste klasse der bevolking of is dat reeds geworden. Gegeven nu het feit dat in de tegenwoordige maatschappij een klassenstrijd, voortkomende uit de tegenstrijdige klassenbelangen, gestreden wordt, is door deze gedurige aanwas der arbeidersklasse en de relatieve vermindering der tot de andere klassen behoorende burgers, de uitkomst van dien strijd in 't geheel niet twijfelachtig meer. In een klassenstrijd moet op den duur de talrijkste klasse het winnen.

Kunstmiddeltjes om dat tegen te houden, als de onthouding van kiesrecht aan een deel dier arbeidersklasse, of een toestand, waarbij men de macht van de talrijkste klasse met geweld onderdrukt, kunnen tijdelijk een abnormale machtsverhouding handhaven, maar bij de vorderingen der demokratie zijn dat heel tijdelijke middelen, die bovendien een sterke tegenaktie provoceeren.

De vraag staat dus zoo: veroorzaakt de maatschappelijke ontwikkeling een steeds sterker in aantal worden der arbeidersklasse, en een relatief in aantal verzwakken der andere klassen van de maatschappij, dan kan het niet uitblijven of die arbeidersklasse komt eenmaal in de gelegenheid een overwegenden invloed op den gang van zaken uit te oefenen en de geschilpunten tusschen haar en de thans heerschende klassen, in haar geest te beslissen.

Het spreekt ook van zelf dat, naarmate de bezittende klasse een relatief kleiner en de arbeidersklasse een relatief grooter deel der heele menschenmaatschappij gaan uitmaken, het arbeidersvraagstuk belangrijker wordt, het zwaartepunt van heel het maatschappelijk leven in grootere mate gaat liggen bij die arbeidersklasse, waardoor bestuur en wetgeving daarvan den invloed moeten ondervinden.

Elke relatieve vermeerdering der arbeidersklasse, onderstelt verplaatsingen in de politiek-ekonomische konstruktie van de maatschappij, die van het allergrootste belang zijn.

Om een en ander is het van belang de resultaten van de beroepstelling van 1899, eens na te gaan uit dit oogpunt.

Het Centraal-Bureau van de statistiek heeft, zooals wij reeds in een vorig hoofdstuk bespraken, de deelnemers van het bedrijfsleven in vier groepen verdeeld, waarvan de twee eerste, A en B, zijn de hoofden van bedrijven, hetzij voor eigen hetzij voor anderen rekening.

Onder C staan de tusschenpersonen, onder wie gerekend worden niet alleen meesterknechts e. d. maar ook kantoor- en winkelpersoneel, onder D de gewone werk-

lieden, dus deze beide categoriën zijn in elk geval menschen in dienstbetrekking. Als wij de grens door trekken tusschen B en C, en al de lieden die onder A en B staan rekenen tot de niet-arbeiders en al die onder C en D tot de arbeiders, dan hebben wij een scheiding die zeker niet veel méér personen bij de arbeiders plaatst dan er werkelijk bij hooren. In elk geval minder dan er proletariërs zijn onder de A en B. Want daarbij is ieder die, onverschillig hoe arm hij is, voor eigen rekening werkt.

Het is door de staten in het hoofdstuk Bedrijfskoncentratie, niet meer noodig de bedrijfsgroepen afzonderlijk na te gaan, nemen wij dus enkel de totaalcijfers uit de beroepstelling over [1]).

De volgende staat geeft ons dan een overzicht:

Bedrijfsgroepen.	1889.		1899.		Toe- of afname der zelfstandigen		Toe- of afname der onzelfstandigen.	
	Zelfstandigen A. en B.	Onzelfstandigen C. en D.	Zelfstandigen A. en B.	Onzelfstandigen C. en D.		in %.		
Nijverheid	151.913	379.386	165.765	484.809	+ 13.852	+ 9.5	+ 104.423	+ 27.5
Landbouw	161.399	363.225	182.127	388.151	+ 20.728	+ 13.0	+ 24.926	+ 6.5
Visscherij en jacht . .	6.156	10.494	7.439	14.857	+ 1.283	+ 20.0	+ 4.363	+ 40.0
Handelsbedrijven . .	131.806	131.483	156.117	175.601	+ 24.311	+ 18.0	+ 44.118	+ 34.0

[1]) Dit zijn niet de voor de vergelijking der afzonderlijke groepen persklaar gemaakte, maar de cijfers zooals de officiëele uitkomsten ze geven.

Behalve deze vier groote bedrijfsgroepen zijn nog een aantal beroepen, in de statistiek gerangschikt onder de „overige beroepen."

In deze beroepen zijn de personen niet ingedeeld naar de positie die zij in het beroep innemen. Vandaar dat de statistiek erover, voor het vraagstuk der bedrijfskoncentratie geen materiaal bevatten. Maar voor het vraagstuk van de samenstelling der klassen bevat het dit wel, die samenstelling kan zelfs niet buiten deze groepen om opgemaakt worden, wijl ze honderdduizenden personen omvatten.

Doordien in de statistiek die personen niet naar hun positie in het beroep gesplitst zijn is het om ze te splitsen in zelfstandigen en onzelfstandigen, noodig zelf een groepeering te maken, op gevaar af hier of daar den een of ander minder juist in te deelen. Maar in groote hoofdzaak zal ze wel juist zijn.

Die „overige beroepen" omvatten:

De vrije beroepen: artsen, advokaten, ingenieurs, kunstenaars, journalisten e. d.

De overige beroepen: het niet in openbaren dienst zijnd onderwijzend personeel, ziekenverpleging, huiselijke diensten, losse werklieden, zij die in dienst zijn van staat, provincie, gemeente, waterschappen en kerkgenootschappen, gepensioneerden.

De „vrije beroepen" en de menschen in dienst van een kerkgenootschap, rekende ik allen als zelfstandig. Het kan dunkt mij niet anders of in die groepen zijn de onzelfstandigen zooals die er moeten uitzien om tot de arbeidersklasse te worden gerekend, weinig talrijk.

Hier volgt eerst de algemeene opstelling dezer beroepen, om den ontwikkelingsgang te krijgen:

Het spreekt van zelf dat ik de groep huiselijke diensten,

	Zelfstandigen.		Onzelfstandigen.		Toe- of afname der zelfstandigen.		Toe- of afname der onzelfstandigen.	
	1889.	1899.	1889.	1899.		in %		in %
Artsen, advokaten, ingenieurs, kunstenaars journalisten.	30015	13110			— 16905	— 45,0		
Ziekenverpleging (1/2 zelfstandig, 1/2 onzelfstandig)	1892	4242	1892	4242	+ 2350	+ 130,3	+ 2350	+ 130,0
Dienstboden			166495	176092			+ 9597	+ 6,0
Losse arbeiders . . .			25164	33296			+ 8132	+ 32,0
Personen in staatsdienst (1/2 bij de zelfstandigen, 1/2 bij de onzelfstandigen)	17218	17123	17218	17123	[1]			
In gemeentedienst (id.)	12649	14481	12649	14481	+ 1832	+ 15,0	+ 1832	+ 15,0
In provinciedienst, (id.)	443	350	443	350	— 93	— 20,0	+ 93	— 20,0
In polderdienst, (id.) .	1302	1657	1302	1657	— 355	— 27,0	+ 355	+ 27,0
In kerkdienst	12208	9597			— 2611	— 21,0		
Gepensionneerden . .	5540	7072			+ 1532	+ 30,0		
Tot. vrije en andere ber.	81227	63632	224462	247241	— 17595	— 20,0	+ 22779	+ 10,0

1) Veranderingen te onbeduidend.

die de dienstboden bevat, alsmede de losse werklieden, geheel tot de onzelfstandigen rekende.

En de anderen heb ik maar in tweeën gesplitst, de eene helft tot de zelfstandigen, de andere tot de onzelfstandigen rekenende. Ik ben er zeker van daarmede de zelfstandigen te veel te hebben gegeven, zeker niet omgekeerd.

Voegen wij deze cijfers bij die welke wij verkregen in den staat op blz. 151, dan is het eindresultaat van ons onderzoek:

Dat het aantal zelfstandigen

In de industrieele bedrijven steeg van	151.913	op	165.765
„ „ landbouwbedrijven „ „	161.399	„	182.127
Bij de jacht- en visscherij „ „	6.156	„	7.439
In de handelsbedrijven „ „	131.806	„	156.117
	451.274		511.448
Dat is een toename van			60.174
Bij de overige beroepen daalde van	81.227	op	63.652
Dat is een afname van			17,595
Blijft een toename van			42.578

En dat het getal onzelfstandigen:

In de industrieele bedrijven steeg van	379.386	op	484.809
„ „ landbouwbedrijven „ „	363.225	„	388.151
„ „ jacht en visscherij „ „	10.494	„	14.857
„ „ handelsbedrijven. „ „	131.483	„	175.601
„ „ overige beroepen „ „	224.462	„	247.241
	1.109.050		1.310.659
Dat is een toename van			201.609

Met andere cijfers het getal zelfstandigen steeg in totaal met 9 pCt., het getal onzelfstandigen met 18 pCt.

Nu is de grens, getrokken tusschen de zelfstandigen en onzelfstandigen niet identiek met de grens tusschen

de arbeiders eener- en de bezitters- en middelklasse anderzijds.

Bij de onzelfstandigen kan men een aantal menschen vinden die tot de meer gegoeden behooren. Onder het technisch personeel van de suikerfabrieken, van de gasfabrieken, van de grootere scheepswerven, van de metaalfabrieken, van de chemische nijverheid en van zoovele andere bedrijven, alsmede onder de administratieve krachten in den handel, zitten zeker een aantal menschen die door de grootte van hun inkomen niet behooren tot wat men gewoonlijk onder de arbeidersklasse verstaat en die toch in de statistiek onder de C's staan. Dat deze elementen echter op de 1¼ millioen onzelfstandigen meer dan 1 of 2 pCt. zouden uitmaken, geloof ik niet, aannemende natuurlijk dat men zich bepaalt tot diegenen wier inkomen hen werkelijk plaatst bij de meer gegoeden.

Tegenover het deel echter der onzelfstandigen dat een te groot inkomen heeft om tot de proletariërs te worden gerekend, staat dat bij de „zelfstandigen" niet 1 of 2 pCt., maar meerdere tienduizenden zijn, die, hoewel „hoofden van een bedrijf" zijnde, een geheel en al proletarisch bestaan hebben.

Men denke b.v. aan de 41000 pachters van minder dan 5 H. A. gronds. In één bedrijfstak, kleeding en reiniging, vinden wij bij de A. dus hoofden van bedrijven, 24.856 kleermakers, 8893 naaisters, 2775 modisten, 3044 barbiers, 3432 waschlieden, 2344 strijkers. De overgroote meerderheid van deze lieden zijn proletariërs, alleen hebben ze geen baas. Zoo zijn er ook nog 15794 schoenmakers, 6360 smeden, zelfs de 330 scharenslijpers behooren immers tot de zelfstandigen. Zonder nog te gewagen van de duizenden kleine winkeliers.

Dit éëne mogen we zeker wel konstateeren, dat is dat onder de zelfstandigen heel wat meer proletarische bestaantjes zitten, dan er gegoeden zitten onder de onzelfstandigen. Zeker zijn er zooveel duizenden proletariërs onder de zelfstandigen als er honderden gegoeden zijn onder de onzelfstandigen. Zelfs zijn onder die zelfstandigen zeer veel gewone huisarbeiders gerekend.

Reken ik dus de zelfstandigen geheel tot de menschen buiten en maatschappelijk boven de arbeidersklasse, dan reken ik zeker niet naar die arbeidersklasse toe, eer omgekeerd, die arbeidersklasse is in werkelijkheid talrijker dan die cijfers aangeven. Feitelijk is met den geheelen middenstand, ook nog een deel van het proletariaat bij die zelfstandigen te vinden.

Toch zal ik niet beweren dat de cijfers: 565.000 zelfstandigen en 1.300.000 onzelfstandigen, de verhoudingen tusschen de beide klassen, juist weergeven.

Immers, daarin zijn allen begrepen die in eenig bedrijf werkzaam zijn, ook de kinderen en jongelui, en als onzelfstandigen zijn dan geteld een heele massa menschen die krachtens hun heele positie bestemd zijn om later zelfstandig te worden.

Uit den aard der zaak tellen de kinderen der arbeiders en andere mingegoeden in het bedrijfsleven spoediger mee. Ze gaan in overgroote meerderheid op 12 à 14-jarigen leeftijd aan het werk in eenig bedrijf en verschijnen dan in de beroepsstatistiek, terwijl de kinderen der gegoeden meestal tot 18 à 25-jarigen leeftijd bij de studie blijven en dus als „zonder beroep" in de statistiek figureeren.

De arbeider telt wel is waar reeds op 18-jarigen leeftijd en zelfs nog jonger, mee in het maatschappelijk leven, doch beschouwen we de zaak nu eens anders,

b.v. van het standpunt van het politiek meetellen uit, dan behooren we eens te zien hoe de verhouding is tusschen de meerderjarigen, tusschen de menschen die overal voor vol meetellen.

Gaarne had ik hierbij de lieden genomen van 21 jaar af, maar onze beroepstellingen verschaffen mij daarvoor de gegevens niet. Ik moet werken met hetgeen ik daar vind en dan is daar een bruikbare splitsing gemaakt tusschen de 22 en 23 jaar. Ik kan er vinden de lieden die 23 en ouder zijn, ik kan ze vinden die beneden de 23 zijn.

De vraag die ik dus stel en zal trachten te beantwoorden, is deze: Als wij de menschen van boven de 23 jaar nemen en zoeken daar uit de zelfstandigen en de onzelfstandigen, hoe zijn dan de klassen samengesteld, welke is dan de getalsverhouding en welke is dan de tendenz van de ontwikkeling dier verhoudingen.

In 1889 waren in bedrijven werkzaam als zelfstandigen: 538.939 personen. Van dezen waren:

	beneden 23 jaar:	23 jaar en ouder:
In de nijverheidsbedrijven	8574	143363
„ „ landbouwbedrijven	3301	159173
„ „ jacht en visscherij	393	5779
„ „ handelsbedrijven	4762	133482
„ „ andere beroepen	8580	72647
	24610	514329

In 1899 waren als zelfstandigen in de bedrijven werkzaam 565.586 personen. Van dezen waren:

	beneden 23 jaar:	23 jaar en ouder:
In de nijverheidsbedrijven	11336	154429
„ „ landbouwbedrijven	1654	180473
„ „ jacht en visscherij	348	7091
„ „ handelsbedrijven	4512	142112
„ „ andere beroepen	2406	61194
	20256	545299

Bij de zelfstandigen loopt het dus met die personen boven de 23 zóó dat hun aantal van 1889 op 1899 gestegen is van 514.329 op 547.299.

Laat ik nog even mededeelen hoe ik deze cijfers berekende. Ik rekende bij die „andere beroepen" die ik — vrij willekeurig, maar ik kon niet anders — voor de helft als zelfstandig en voor de andere helft als onzelfstandig aannam, dat de lieden beneden de 23 jaar onzelfstandigen zijn. Ver van de waarheid zal dat wel niet af wezen. Waar ik van een paar groepen aannam dat ze geheel uit zelfstandigen bestonden, heb ik daarvan de nog niet 23 zijnden, afgetrokken. Maar bij de andere groepen meende ik de nog niet 23-jarigen gerust alle onder de niet-zelfstandigen te mogen rekenen, daardoor misschien de plank wel in de tientallen, maar zeker niet in de duizendtallen misslaande.

Nu de *onzelfstandigen.*

In 1889 waren in alle bedrijven werkzaam 1.109.050 onzelfstandigen. Van dezen waren:

	beneden 23 jaar:	23 jaar en ouder:
In de nijverheidsbedrijven	144277	235109
„ „ landbouwbedrijven	125183	238042
„ „ jacht en visscherij	3949	6545
„ „ handelsbedrijven	34632	96851
„ „ Overige beroepen	101541	123921
	409582	699468

In 1889 waren in alle bedrijven werkzaam 1310609 onzelfstandigen. Daarvan waren:

	beneden 23 jaar:	23 jaar en hooger:
In de nijverheidsbedrijven	199026	285783
„ „ landbouwbedrijven	142311	245860
„ „ jacht en vischerij	5797	9060
„ „ handelsbedrijven	53267	122334
„ „ overige beroepen	131264	115977
	532675	777984

De stijging in aantal van dat deel der onzelfstandigen dat jonger is dan 23 jaar, is dus, zooals te verwachten was, veel belangrijker dan die van de meerderjarigen.

Bij de zelfstandigen daarentegen, ging het andersom, daar daalde het getal minderjarigen zeer sterk.

Geven wij een overzicht over het geheel, dan krijgen wij:

Bij de *zelfstandigen daalde* het getal minderjarigen met 18 pCt., en *steeg* dat der meerderjarigen met 6 pCt.

Bij de *onzelfstandigen steeg* het getal der minderjarigen met 31 pCt., en *steeg* het aantal meerderjarigen met 11 pCt.

Wij zien dus dat, ook als men alleen de meerderjarigen neemt, toch de stijging der onzelfstandigen nog bijna het dubbele bereikt van die der zelfstandigen.

In 1889 was het cijfer der meerderjarige zelfstandigen 514.328, dat der meerderjarige onzelfstandigen 699.468

dat is voor de laatsten een meerderheid van 185.139.

In 1899 was het cijfer der meerderjarige zelfstandigen 545.299, dat der meerderjarige onzelfstandigen 777.984 dat is voor de laatsten een meerderheid van 232.685.

De relatieve afname der zelfstandigen valt dus in geen enkel opzicht te loochenen. Ook onder de meerderjarigen, apart geteld, deed ze zich voor.

De meerderheid van de onzelfstandigen steeg in 10 jaar tijd met 47.544.

De evolutie der klassen, zooals die door de sociaaldemokratie wordt vooropgesteld, en waarop de berekening steunt dat binnen zekeren tijd de arbeidersklasse in staat zal zijn om als meerderheid van de natie de staatsmacht in handen te krijgen, wordt hier volledig bevestigd.

Een klasse die de meerderheid der bevolking uitmaakt, en de meerderheid vormt van de personen die de produktieve menschelijke kracht van een land vormen, kan in een demokratie op den duur geen minderheid blijven. Haar minderheid steunt hierop dat een deel harer leden niet doordrongen is van de positie die hun klasse in te nemen heeft.

Dat inzicht te brengen is echter iets waarop niet behoeft te worden gewacht tot de ekonomische ontwikkeling verder voortgeschreden is, dat is een werk van opheldering en van organisatie, een werk dat de sociaal-demokratie in eigen macht heeft.

VII.

RIJKDOM EN ARMOEDE.

Menigmaal stonden we verbaasd over de groote moeite die vele burgerlijke ekonomen zich getroosten om te bewijzen dat de loonen stijgende, dus de armoede minderende is.

Ik wil dat, zoo in zijn algemeenheid, niet ontkennen. Reeds bij de behandeling van de verarmingskwestie, heb ik als een feit aanvaard een eenigszins grootere welvaart, of liever gezegd een eenigszins minderen graad van armoede, onder de arbeiders. Ten deele is dat het gevolg van hoogere loonen, ten deele van een betere, doelmatiger wijze van besteding van het loon.

Maar vooral is het een gevolg van de algemeene stijging van het ontwikkelingspeil, waardoor de werkkracht in kwaliteit veel verbeterde. En daarom is het volstrekt niet zeker dat het hoogere loon een prijsstijging der arbeidskracht beteekent.

Als een arbeider van dezelfde capaciteiten en krachten in 1870 tot 1900 50 pCt. hooger loon verkregen heeft, dàn kan men spreken van beter betaalde arbeidskracht. Is echter de arbeider van 1900 tegenover die van 1870 vooruitgegaan in prestatie, en heeft hij daardoor hooger loon gekregen, dan is dat voor het kapitaal een goedkoope verbetering. Ze kost niets, en stelt de ondernemers in staat allerlei arbeid te doen verrichten, die vroeger buiten hun vermogen lag.

De arbeidersklasse is sinds 1870, ook in ons land, ongetwijfeld aangegrepen door een grootere energie, die zich niet alleen uit in pogingen om lotsverbetering te

krijgen, maar ook in het leveren van beter en meer werk. En daaraan is het te wijten dat de loonen stijgen konden zonder dat het kapitaal er ook maar het minste deel aan had.

Hiermede is echter meteen de grens aangegeven, tot waar, zonder krachtige arbeidersbeweging, die loonstijging gaat. Knappe werklieden gaan weg als men ze niet een beetje naar verdienste betaalt. En om ze te houden waar men ze noodig heeft, kan dan vaak eenige loonstijging niet uitblijven, in ruil waarvan dan ook steeds meer arbeid wordt gevergd.

Hoeveel de loonstijgingen die in Nederland plaats hebben gehad, wel beteekenen, is niet te zeggen. Loonstatistieken die vergelijkingen mogelijk maken, zijn er niet. Zelfs de pogingen van partikulieren om iets op dit gebied te leveren, zijn zeldzaam.

De heer Treub heeft een poging gedaan in zijn reeds genoemd werk „Het Wijsgeerig-Ekonomisch stelsel van Karl Marx", een loonstatistiek te geven. Die poging is op niet veel meer uitgeloopen dan op een model-loonstatistiek dat wel allereerst aantoont hoe zoo'n statistiek niet moet zijn.

Trouwens in een aantal inleidende opmerkingen op blz. 240 en 241 van het tweede deel van het werk, zegt de schrijver zelf zooveel kwaad van zijn eigen cijfers, dat het moeilijk zal zijn er veel waarde aan te hechten. Het schijnt zelfs een feit te zijn dat het bestuur van het Bureau van Sociale Adviezen geweigerd heeft, deze gegevens voor zijn verantwoordelijkheid te publiceeren, als zijnde te weinig betrouwbaar.

Een allereerste voorwaarde voor goede loongegevens is wel dat ze niet uitsluitend van werkgevers moeten komen en het is wel zonderling dat een ekonomist die

loongegevens hebben wilde, ze den werkgevers ging vragen, zooals de heer Treub gedaan heeft.

Schier alle loonstatistieken die men dan ook in het buitenland ziet publiceeren, komen, als men ze niet, zooals in Duitschland, uit de gegevens der verzekeringswetten kan halen, van de vakvereenigingen. Ofwel men verzamelt ze door aparte enquêtes. Maar af te gaan op gegevens van werkgevers alleen, is zeker wel de minst betrouwbare weg.

Er is meer, de heer Treub heeft geenerlei rekening gehouden met verschillende omstandigheden, vaak van overwegenden aard. Zoo o.a. niet met den groei der plaatsen van inwoning. Enschedee had in 1880 5450 inwoners, was dus een groot dorp. Thans is het een fabrieksstad van 30000 inwoners. De levenseischen zijn daardoor geheel andere geworden. Geeft men ons nu looncijfers van 1880 en van thans en die cijfers vertoonen een absolute stijging, dan bewijst dat op zichzelf nog niets.

Een loon van 6 gulden in een dorp van een paar duizend zielen is meer waard dan een loon van 9 gulden in een stad van 30000 inwoners. Als men dus, zooals in het Enschedeesche geval een stijging van 33 pCt. konstateeren moet, dan is dat in werkelijkheid eer een verlaging dan een verhooging, niettegenstaande het geldloon zooveel hooger is.

Er zijn bij de opgaven van den heer Treub eenige gegevens waaraan elke beteekenis moet worden ontzegd. Zoo b.v. krijgen wij een opgave van een aardewerkfabriek in Limburg, waar het loon van „manoeuvres" (losse werklieden zonder vakkennis) met 77 pCt. zou zijn gestegen, van 1851 tot 1901, dus in 50 jaar tijds. Nu zijn vergelijkingen van loonen van thans met die van dien

tijd toch volslagen zonder zin. Toen waren de loonen van 35 centen per dag nog veelvuldig in ons land, en zulke werklieden verdienden uit den aard der zaak lage loonen. Het stukloon en andere, der „princiers" (geschoolde vaklieden) was gelijk gebleven, maar door de veranderingen in de techniek is het weekloon „belangrijk" gestegen. De Fransche termen doen mij denken dat de bedoelde fabriek te Maastricht ligt, en dan is het mij van nabij bekend dat, misschien niet in 1850, maar zeer zeker in 1870 à 1880, de loonen der vaklui, hooger waren dan thans, en het is bekend dat van 1880 tot circa 1895 te Maastricht voortdurend verlagingen van stukloonen in de aardewerk-industrie plaats vonden.

Een feit is het dat de loonen van jonge werkkrachten belangrijk stegen, voor een groot deel gevolg van de sociale wetgeving die de uitbuiting wat beperkte, maar overigens beteekenen de verhoogingen lang niet zooveel als men wel wil doen verstaan.

Zien wij de loonen in Amsterdam, dan is het een feit dat werkelijk belangrijke verhoogingen slechts hebben plaats gehad voor de havenarbeiders, voor de diamantbewerkers (mits men niet den Kaapschen tijd rekent), voor de metselaars en voor sommige categoriën van metaalbewerkers.

Als zeker kan ik de loonen opgeven, betaald van 1880—85 en thans in de volgende vakken:

		1880—85:	in 1905/06:
Smeden	(per uur)	18 à 20 ct.	20 à 25 ct.
Timmerlieden	„	20 à 23 ct.	28 ct.
Typografen	„	18 à 21 ct.	20 à 23 ct.
Meubelmakers	„	18 à 20 ct.	20 à 23 ct.
Bakkers (grootbedrijf)	(p. week) [1]	12 gld.	12 à 15 gld.

[1]) Slechts heel enkele cooperaties gaan hooger.

Deze gegevens toonen het bedrag der gemiddelde stijgingen goed aan.

De heer Treub heeft gegevens die zeer groote stijgingen aantoonen, zelfs van 100 pCt. en meer. De gegevens bepalen zich echter geheel tot het fabriekswezen, dat aan buitengewone ontwikkeling onderhevig was.

Toch komen er cijfers in voor die niet veel vooruitgang vertoonen.

In een katoenspinnerij in Overijssel steeg het loon van 1880—1900 met 23,5 pCt.

In een katoen-spinnerij en -weverij in Overijssel steeg het gemiddelde weekloon voor de spinners met 49, voor de wevers met 13 pCt.

Een machinefabriek in N. Holland met 1322 arbeiders betaalde deze in 1901 13½ pCt. hooger dan 10 jaar vroeger.

Een machinefabriek in Z. Holland liet de loonen van 1868 tot 1900, dus in 32 jaren tijd, stijgen met ongeveer 40 pCt. Een fabriek van ketels in dezelfde provincie liet ze van 1860—1900 stijgen met 81 pCt.

En zoo gaat het voort.

Wijl wij er niet aan denken de stijging der geldloonen te betwisten, noch ook dat de levensstandaard der arbeiders in de laatste 20 jaar iets gestegen is, bewijst de statistiek van den heer Treub, zelfs al waren de gegevens op ernstige wijze verkregen, niets tegen de sociaaldemocratie. Voor zoover de verarmingstheorie door de sociaal-democraten als een deel van de maatschappelijke ontwikkeling is aangezien, willen wij onzerzijds ze gaarne afzweren. Wij zouden overigens eer meenen dat de verarming tegen de socialistische ontwikkeling zou zijn ingegaan, indien ze er geweest ware. Immers, de zegepraal van de sociaal-demokratie onderstelt een

sterkere, meer ontwikkelde, hooger staande arbeidersklasse, en dat hooger klimmen zou onverbiddelijk verhinderd zijn en dus uitgebleven, indien die arbeidersklasse steeds armer ware geworden, daardoor steeds meer gedemoraliseerd, en dus ongeschikter voor de uitoefening eener leidende rol in het produktieproces.

Wat wij wèl durven beweren dat is dat toch nog altijd de verbetering weinig beteekent. En dat blijkt telkens als men aan 't een of ander statistisch vast te stellen feit de vooruitgang der welvaart meent te kunnen demonstreeren.

Zoo is eenige keeren bij officieele gelegenheden in ons land genoemd het toenemende vleeschverbruik, als bewijs van welvaartvermeerdering. Wij ontkennen niet dat de toename van het vleeschverbruik een bewijs van grootere welvaart zou zijn.

Maar wat beteekent die toename nu?

Per hoofd van de bevolking bedroeg de opbrengst der accijns op het geslacht:

In 1884 . . .	*f*	0,69	In 1895 . . .	*f*	0,61
„ 1885 . . .	„	0,66	„ 1896 . . .	„	0,63
„ 1886 . . .	„	0,65	„ 1897 . . .	„	0,66
„ 1887 . . .	„	0,63	„ 1898 . . .	„	0,68
„ 1888 . . .	„	0,65	„ 1899 . . .	„	0,70
„ 1889 . . .	„	0,67	„ 1900 . . .	„	0,73
„ 1890 . . .	„	0,69	„ 1901 . . .	„	0,75
„ 1891 . . .	„	0,65	„ 1902 . . .	„	0,78
„ 1892 . . .	„	0,66	„ 1903 . . .	„	0,77
„ 1893 . . .	„	0,65	„ 1904 . . .	„	0,75
„ 1894 . . .	„	0,64			

Tusschen 1884, het jaar dat wij met deze opsomming beginnen moesten omdat toen een verandering in de

accijnsheffing plaats vond, en alleen daarna de cijfers vergelijkbaar zijn, dus in 20 jaren tijd, ligt een vermeerdering van het vleeschverbruik van 6 centen accijns, dus van 60 centen vleesch, per jaar en per hoofd. Een belangrijke stijging had plaats tusschen 1899 en 1903, doch in 1904 was het weer gedaald en niet onbelangrijk. Vraagt men waaraan dat ligt, dan is het antwoord: minder in het vleesch*verbruik* dan aan de vleesch*prijzen*. Dat deel der bevolking dat verreweg het meeste vleesch verbruikt, de gegoede klassen, verbruiken niet minder vleesch als de prijzen stijgen, en betalen dan meer accijns dan wanneer de prijzen laag zijn. En nu heeft in deze jaren een groote stijging der veeprijzen plaats gehad.

De gemiddelde vleeschprijzen bij de aanbestedingen voor het Amsterdamsche garnizoen waren per KG. tusschen 1895/99 48,4 ct., tusschen 1900/04 54,0 ct. Voor het krankzinnigengesticht te Meerenberg waren die prijzen voor dezelfde jaren resp. 52,0 en 57.

Wij willen hiermede de stijging van het verbruik zelf niet ontkennen, maar hoe ontzettend gering is ze!

Waar het op aan komt is deze vraag: Kan met eenigen grond beweerd worden dat de positie van de arbeidersklasse zoodanig is verbeterd als op grond van de verbeterde produktiemiddelen kon worden verwacht, en is van den aangroei van den rijkdom een dusdanig deel den arbeiders ten goede gekomen dat men verwachten kan dat het loonstelsel geen onoverkomelijke hinderpaal is gebleken te zijn tot bereiking van algemeene welvaart?

En dan moet het antwoord luiden dat, vergeleken met de arbeidsmiddelen, waarover de menschheid nu beschikt, de toestand der arbeidersklasse niet noemenswaard is verbeterd en dat de schrikbarende langzaamheid van den

vooruitgang die te konstateeren valt, en die over geheele streken en kategoriën den volslagen stilstand vaak nabij komt, gezien ook de verwoede tegenstand die elke poging tot verbetering ondervindt, de hoop dat met het loonstelsel ooit algemeene welvaart zal worden bereikt, niet kan worden gekoesterd.

Er wordt vaak gedebatteerd over de vraag of de welstand, het inkomen der arbeidersklasse sneller aangroeit dan het kapitaal dat in handen der bezittende klasse wordt opeengehoopt. Een zonderlinge strijd! In de bezittende klasse zijn een groot aantal menschen die, vaak door eigen schuld, door verkwisting of wat dan ook, hun kapitaal verliezen of doen verminderen. Die vermindering doet het algemeene kapitaalcijfer verminderen en met behulp daarvan zou dan betoogd kunnen worden dat der arbeidersklasse recht geschiedt, want het kapitaal is niet aangegroeid.

Toch is in de landen waar daarvoor gegevens waren, in Engeland en Amerika, vrijwel bewezen dat het kapitaal in handen der bezitters veel sneller aangroeit dan de loonen.

Ook in ons land groeit het kapitaal snel aan. Ik wees reeds in het hoofdstuk II van dit deel „Het agrarische Kapitaal" op de waardevermeerdering van den grond, zooals die blijkt uit de belastbare opbrengst der grondbelasting, die wees op een waardevermeerdering van milliarden.

Door een veranderde waardeschatting zijn de oudere cijfers niet geheel geschikt van vergelijking, maar de volgende zijn dat wel.

De belastbare opbrengst der onroerende goederen vermeerderde als volgt: Het saldo der vermeerdering over de vermindering bedroeg in guldens. (ronde cijfers):

Jaartal.	Gebouwde eigendommen:	Ongebouwde eigendommen:	Totaal:
1894	2.331.000	29.000	2.360.000
1895	2.279.000	40.000	2.319.000
1896	2.369.000	75.000	2.444.000
1897	2.362.000	81.000	2.443.000
1898	2.874.000	96.000	2.970 000
1899	2.647.000	64.000	2.711.000
1900	3.319.000	56.000	3.375.000
1901	3.322.000	35.000	3.357.000
1902	3.024.000	38.000	3.062.000
1903	3.354.000	216.000	3.570.000
1894/1993	27.881.000	730.000	28.611.000

Het geldt hier de belastbare opbrengst. Kapitaliseeren wij dit bedrag dan staan wij hier reeds voor een waardevermeerdering van 60 millioen in 10 jaar tijds. Wij stemmen gaarne toe dat deze vermeerdering niet geheel in handen van groote bezitters komt, maar toch zeker het groote leeuwendeel.

De cijfers der successierechten geven op het eerste gezicht geen snelle vermeerdering. De cijfers van de laatste 25 jaren waren, dat totaal geërfd werd, aan bezittingen waarvan successierecht betaald werd:

In 1879[1]	224,3 millioen		In 1887	230,7 millioen	
„ 1880	265,6	„	„ 1888	235,3	„
„ 1881	261,3	„	„ 1889	238,1	„
„ 1882	256,0	„	„ 1890	244,6	„
„ 1883	242,2	„	„ 1891	284,6	„
„ 1884	230,6	„	„ 1892	304,0	„
„ 1885	259,2	„	„ 1893	225,6	„

(1) Vroegere cijfers zijn niet bruikbaar, omdat in 1879 de successiebelasting in de rechte lijn werd ingevoerd.

In 1886	232,0	millioen	In 1894	253,1	millioen
„ 1895	243,3	„	„ 1900	297,0	„
„ 1896	229,2	„	„ 1901	235,4	„
„ 1897	220,8	„	„ 1902	293,8	„
„ 1898	211,0	„	„ 1903	281,8	„
„ 1899	248,1	„	„ 1904	268,6	„

Zooals gezegd, op het eerste gezicht vertoonen deze cijfers geen sterke stijging, al is het gemiddelde der laatste 5 jaar hooger dan van welke 5 jaar daarvoor. Maar hierbij dient opgemerkt te worden dat de hoegrootheid van deze sommen mede afhangt van de intensiteit der sterfte.

Nu bedroeg de sterfte in ons land gemiddeld:

In het tijdperk	1870/75	25	op de 1000 inwoners.
„	1876/80	22,5	„
„	1881/85	21,5	„
„	1886/90	22,0	„
„	1890/95	20,0	„
„	1895/1900	17,5	„
„	1900/1904	16,2	„

Nu is het zeker wel aan te nemen dat deze zeer groote vermindering der sterfte allen klassen tegelijk te goede is gekomen. Voor zoover ze te danken is aan betere hygienische toestanden profiteeren groote massa's armen er bitter weinig van en de vergrooting der arbeidersbevolkingen in de groote steden heeft velen in zeker niet betere hygiënische positie gebracht. Ze is echter ook het gevolg van grooten vooruitgang der medische wetenschap en dan zeker is hare werking onder de bezittende klassen sterker dan onder de armen.

Kortom, er is reden om aan te nemen, dat de vermin-

dering der sterfte zeker werkt bij de verschillende klassen.

Het getal sterfgevallen per jaar daalde van

gemiddeld	90000	gedurende	de	periode	1880/85	op
„	85000	„	„	„	1899/1904.	

Deze daling der sterfte vond plaats terwijl het getal geboorten van deze beide zelfde periodes van 145.000 op 167.000 steeg.

Het sterftecijfer daalde van 22,5 op 16,2 per 1000, dus met meer dan 25 pCt. In dit licht bezien is het bedrag der erfenissen zeer sterk gestegen en kan worden aangenomen dat het bezit onzer natie in die 25 jaar met ruim 25 pCt. is aangegroeid.

Eveneens op voortdurenden groei van het kapitaal wijzen de vermogens der aangeslagenen in de vermogensbelasting. Deze belasting is in werking getreden in 1892. De bedragen van het aangeslagen vermogen waren:

In het belastingjaar	1894/95	5,408	millioen.
„	1895/96	5,463	„
„	1896/97	5,499	„
„	1897/98	5,516	„
„	1898/99	5,557	„
„	1899/1900	5,738	„
„	1900/01	5,765	„
„	1901/02	5,930	„
„	1902/03	6,019	„
„	1903/04	6,091	„
„	1904/05	6,218	„

Dat is dus een vermeerdering van het aangeslagen vermogen met 810 millioen gulden in 11 jaar tijds, een vermeerdering met 15 pCt. Niemand zal zeker durven beweren dat de loonsom in gelijke mate gestegen is.

Als een goed staal van de verdeeling der vruchten

eener onderneming tusschen kapitaal en arbeid, laat ik hier eenige cijfers volgen die de bedrijfsuitkomsten geven van een vrij groote onderneming, over een vrij langdurig tijdperk.

Het is de Delftsche gist- en spiritusfabriek. Wijst men er op dat dit een onderneming is die voor het kapitaal meer dan gemiddelde winsten heeft afgeworpen, dan staat daartegenover dat deze onderneming ook meer dan de gewone loonen betaalde, een aandeel in de winst aan de werklieden uitkeerde en belangrijke bedragen stortte in verschillende fondsen ten behoeve der arbeiders. Als wij zeiden dat het eene niet opwoog tegen het andere, zou de direkteur der onderneming, wijlen de heer J. C. van Marken, zeker hebben geprotesteerd.

Hoe zijn nu de uitkomsten van die onderneming? De directie heeft indertijd een staat laten verschijnen, gevende een „overzicht van de vruchten door de onderneming van kapitaal en arbeid afgeworpen."

Wij trekken uit den inhoud van dat overzicht het volgende:

Het kapitaal bedroeg bij den aanvang (1870) dus 25 jaar 150.000, bij het einde (1894)1.050.000 gulden, het gemiddelde over de 25 jaren was 396.000 gulden.

Dat kapitaal trok in die 25 jaar uit de onderneming:

Aan intrest	*f*	394.884
„ winst	„	677.266
„ achterstallige rente	„	86,475
„ reserve	„	285.598
„ intrest van leeningen	„	237,806
„ afschrijving	„	1.174.896
Totaal		*f*2.829.921

Bij den aanvang waren in de onderneming werkzaam 35 vaste arbeiders, hij het einde 390. Er moet echter

aangenomen worden dat er veel niet-vaste werklieden in dienst zijn geweest.

Het gemiddeld getal vaste werklieden is dus geweest 166.

De arbeid genoot uit de onderneming in die 25 jaar:

Aan loonen voor vaste en losse werklieden	*f*	3.077.300
„ premieën	„	363.213
„ pensioen	„	144.538
„ winstaandeel.	„	104.103
Totaal . . .	*f*	3.689.154

Deze beide cijfers zijn echter nog niet zoo maar tegen over elkaar te plaatsen. In de eerste plaats dient opgemerkt te worden dat de traktementen en tantièmes der direkteuren hier onder de loonen en winstaandeelen der arbeiders worden geboekt, wat de geheele door de arbeiders genoten som minstens ½ millioen hooger maakt dan wat in werkelijkheid aan de werklieden is uitgekeerd.

In de tweede plaats echter dient bij de kapitaalwinst te worden opgeteld de waardevermeerdering van het kapitaal. Het gemiddelde dividend over de 25 jaar was 10,4 pCt. In die omstandigheid is het kapitaal minstens verdubbeld in waarde.

Zoo gerekend is de uitkomst deze dat het kapitaal genoot

	f	2.829.921	aan uitkeeringen
plus	„	396.000	„ waardevermeerdering.
Totaal	*f*	3.225.921	

En dat de werklieden genoten:

f 3.189.154[1]).

(1) Het ½ miliioen direkteurssalarissen enz. afgetrokken.

Ziedaar een feit, ontleend aan de werkelijkheid. Dergelijke kapitalen zijn in handen van een enkel mensch of in handen van enkelen, de arbeiders zijn steeds een groot getal.

Al rekenen wij dat een groot deel der loonen niet is uitbetaald aan anderen dan aan deze vaste werklieden, rekenen wij dus dat alles aan hen gekomen is dan hebben zij in die 25 jaar gemiddeld genoten de som van 768 gulden per jaar, alles gerekend, ook de bijdragen in kassen en fondsen, winstaandeel enz.

Dit ééne feit, is zeker genoeg om aan te toonen welke de verhouding tusschen kapitaal en arbeid is. Waarbij zich nog komt voegen de schade aan het arbeidersleven zelf toegebracht. Want na die 25 jaar is de arbeider dezelfde niet meer, zijn arbeidskracht is gedaald in waarde, in elk geval voor een goed deel opgebruikt, terwijl het kapitaal onverzwakt hetzelfde blijft, met hetzelfde vermogen om nieuw kapitaal voort te brengen.

Zoo verschijnt uit elke nieuwe beschouwing der feiten het stelsel in steeds meerdere mate voor ons als een stelsel dat aan de arbeidersklasse en dus aan de menschheid, niet datgene brengen zal noch kan, wat zij noodig heeft om een hoogere vlucht te nemen op 't gebied van welvaart en beschaving.

Daarom spreekt de arbeidersklasse bij haar verschijnen als een van haar toestand bewuste klasse, haar vonnis over het kapitalisme uit en neemt zij breekijzer en troffel ter hand, breekt aan het oude en bouwt aan het nieuwe.

DERDE DEEL.

Het Socialisme.

I.

DE SOCIALISTISCHE BEWEGING EN HET KAPITALISTISCH BEDRIJF IN NEDERLAND.

De eerste socialistische beweging in Nederland kan niet worden aangemerkt als een bewuste beweging van een klasse die de tegenstelling ziet tusschen hare belangen en die van een andere klasse welke de heerschende is, en een strijd aanvaardt met het doel die machtsverhouding te veranderen.

De beweging maakte op dat oogenblik den indruk van een algemeene ontevredenheidsoploop, waarop door de socialisten die de leiding ervan kregen, een zeker stempel werd gedrukt, doch die maar in zeer geringe mate doordrongen was van de rol die het proletariaat bij den overgang van den eenen maatschappijvorm naar een anderen, te vervullen zal hebben.

Het is een internationaal verschijnsel, dat de proletarische massa's eerst werden aangegrepen door een zekere blinde woede tegen het lot dat hun beschoren is, welke woede zich uitte in verzet tegen de staats- en

maatschappelijke orde, zooals die geworden is en in de praktijk komt het dan vaak neer op straatoploopen en gevechten tegen de politie, en tegen het leger als de politie het onderspit mocht delven.

Gewoonlijk is deze beweging het gevolg van de een of andere krisis die de kapitalististische ontwikkeling in een land meebrengt.

Oploopen, kortstondige stakingen, organisatie van allerhanden aard, politieke agitatie om een of andere zaak, ze waren er reeds lang voor van een eigenlijke socialistische beweging sprake was. De inhoud van het boek van den heer D. Hudig Jr. „De vakbeweging in Nederland, 1866—1878," levert daarvan een bewijs.

De eerste periode der socialistische beweging in Nederland had dit eigenaardig cachet zeer sterk. Men kan eigenlijk niet zeggen dat het een beweging was van arbeiders in kapitalistische bedrijven. Dat is wel spoedig gekomen, maar de aanvangen zijn gemaakt door vakken als de typografen, de sigarenmakers, de veenarbeiders en de bouwvakken, allemaal bedrijven waarin, vooral toen, het kleinbedrijf overheerschend was. De eerste in groot-kapitalistisch bedrijf geschoolde arbeiders die in beweging kwamen, waren de texielarbeiders in Twente. Daarna de arbeiders in de havens.

De staking der Rotterdamsche havenarbeiders in 1889, was de eerste werkelijk groote slag die de arbeiders in den strijd tegen de ondernemersklasse leverden.

Maar deze, meestal plaatselijke, onsamenhangende stukken strijd om een beetje beter levenslot, vaak ook waren 't slechts pogingen om verslechtering van levenslot tegen te gaan, mogen al voorboden geweest zijn van een ontwaking der arbeidersklasse, over 't algemeen moeten ze toch niet anders beschouwd worden dan

als pogingen van een aantal menschen om binnen de tegenwoordige maatschappij een ietwat dragelijker lot te veroveren. Van een bewuste, georganiseerde beweging, tegen den maatschappijvorm gericht, getuigden die uitingen niet.

Wat men daarvan, vóór 1880, in de geschiedenis van onze arbeidersbeweging zou kunnen vinden, is de zwakke afdeeling van de Internationale, die in Nederland korten tijd heeft bestaan, doch die zich beperkt heeft tot een zeer kleinen kring. Wel zijn in dien kleinen kring veel menschen gevormd die later groote diensten konden bewijzen aan de eigenlijke socialistische beweging, maar als socialistische beweging op zich zelf, kan het moeilijk worden aangemerkt.

De eerste massale politieke beweging van het Nederlandsche proletariaat, was de kiesrechtbeweging van de jaren 1883—1886. Deze kwam echter volstrekt niet alleen voort uit het besef dat aan de arbeiders een recht werd onthouden dat de gegoede klassen bezaten en ook niet alleen uit dat besef samen met een bijmengsel van socialistisch klassegevoel.

Die beweging viel samen met een tijd van ontzettende krisis. Een internationale krisis. In België leidde hij tot de oproeren die in het begin van 1886 schier heel het Walenland in vuur en vlam zetten. In ons land was de werkeloosheid eveneens schrikbarend. In Amsterdam, den Haag, Rotterdam, in 't algemeen in de groote steden, hongerden duizenden en duizenden maanden lang. Het was een schrikwekkende stilstand in de zaken. Er heerschte dan ook een stemming van hongeroproer. De werkloozen-manifestaties in den winter van 1885/86 droegen sterk dat karakter en alleen de grootere voorzorg der regeerende machten, zoowel

wat de geweldmiddelen als wat de philantropie betrof, deed uitblijven wat even later in België kwam.

Het in dien krisistijd opgewekte leven kreeg toen, door de ontwikkeling van het kapitalistisch bedrijf zelf, niet alleen een toekomstig, maar ook een onmiddellijk doel.

Tegen 1890 was de krisis in de nijverheid en den handel vrijwel voorbij en uit alles bleek toen dat bij de arbeidersklasse iets nieuws was gekomen. Tal van groote stakingen waren voorgekomen, stakingen van geheel anderen aard dan die van vroeger.

In 1888 had de eerste groot-industrieele staking plaats, in Almeloo, bij de firma Scholten, waar de arbeiders zich verzetten tegen loonsverlaging. In Enschedee kwamen in de daarop volgende jaren herhaaldelijk stakingen van textielarbeiders voor. Grooten indruk maakte de staking der Rotterdamsche havenarbeiders in het laatste kwartaal van 1889, en daaraan knoopten zich vast eenige stakingen van havenarbeiders in Amsterdam, een metaalbewerkersstaking te Rotterdam, en zoo voort.

Het proletariaat, door het kapitalistisch bedrijf gevormd, was nu in beweging gekomen.

Ware de socialistische beweging op de hoogte van haar taak geweest, dan had die in beweging gekomen massa, meteen een macht ten bate van het socialisme geworden. Maar de socialistische beweging was zonder roer of stuur. Ze wist geen raad met de jonge vakbeweging en liet haar los, evenals ze een paar jaar later de politiek los liet, terwijl ze de koöperatie reeds in 1888 losgelaten had.

Toen het 1894 was geworden had de socialistische beweging als zoodanig nog geen nut getrokken voor

het socialisme, uit de krachtige kapitalistische ontwikkeling, die toen overal waarneembaar was.

Wel had ze de arbeiders gewekt uit hun slaap, maar ze had de gewekte massa niet tot een macht weten te vormen, die met bewustheid van wil en weg, een haar helder voor den geest staand doel nastreefde. Een volkomen logisch gevolg van een en ander was dat het anarchisme zich meester maakte van de beweging.

Het anarchisme is een ideëel beginsel, een verder doorgetrokken liberalisme. Het liberalisme wilde de staatsonthouding op industrieel gebied, het verhief het partikuliere bedrijf tot boven alle wetten, plaatste het produktieproces en de produktieverhoudingen buiten de zaken waarmede de staatsmacht zich te bemoeien heeft. Het allereerste algemeene belang werd tot partikulier belang verklaard en de gevolgen waren dat er een heerschende klasse ontstond, veel machtiger dan er ooit geweest was, en dat er toestanden ontstonden zóó schrikbarend dat het liberalisme zelf ervan schrok en van de konsekwente onthoudingsleer afstand deed.

Het anarchisme vatte ze weer op, en ging verder, eischte dat niet alleen het produktieproces, maar het heele maatschappelijk leven aan partikulier beheer zal worden overgelaten. Oogenschijnlijk gaat deze eisch allereerst in tegen het belang der bezittende klasse, waardoor hij een revolutionnair voorkomen heeft, in werkelijkheid zou de verwezenlijking ervan neerkomen op de vestiging van het recht van den sterkste, niet alleen in de produktie, maar ook in het overige deel van het leven, en die sterkste zou zonder eenigen twijfel steeds de rijkste zijn.

In wezen is het socialisme niet anders dan de regeling der produktie naar de behoeften en op een wijze dat

ze niet dient ten voordeele van enkelen, maar allen ten goede komt. Het eischt dus geen staatsonthouding, maar meerdere staatsinmenging, een inmenging die ten slotte zóóver zal moeten gaan dat alle produktiemiddelen die door meerderen gezamenlijk moeten worden gebruikt, in staatsbezit zullen moeten komen, daargelaten of dat staatsbezit steeds staatsexploitatie zal moeten medebrengen.

Het anarchisme dat staatsonthouding eischt is dus in wezen een anti-socialistische gedachte en toen het anarchisme in de arbeidersbeweging invloed kreeg, moest het socialisme terrein verliezen.

En in de oude socialistische beweging begon dan ook een tijd van verschrikkelijk heen en weer zwalken, van besluiten en herbesluiten, om ten slotte de geheele organisatie te doen ondergaan.

De vakbeweging had zich intusschen aan den direkten socialistischen invloed onttrokken, leefde geheel voor zich zelf, streed alleen voor de verbeteringen die onmiddelijk op haar weg liggen, en versmaadde zelfs de agitatie voor betere arbeidswetgeving.

Het eigenaardige verschijnsel doet zich voor dat juist in de zeer groot-kapitalistische industrieën, die door hun aard het beste terrein opleveren voor de vakbeweging, hun werkzaamheid en invloed het geringst is.

Die verstgevorderde industrieën zijn ongetwijfeld de machine- en werktuigenfabrikage, de scheepsbouw en de textielnijverheid. In de eerste twee groepen is de organisatie zonder eenige beteekenis, in de tweede is het wat beter gesteld, doch slechts in één hoek van het land, in Twente.

Het beste ging het de beweging in een industrie die in 't geheel niet beantwoordt aan de ontwikkelings-

eischen, die een bedrijf in socialistische richting sturen, n.l. de diamantindustrie. Daarin veroverden de arbeiders een zeer sterke positie en wisten ze zelfs de talrijke kategoriën van tusschenpersonen te trekken binnen hun organisatie en geordende toestanden te scheppen in een vak dat er vijftien jaar geleden het verst af leek.

De meest aktieve vakorganisaties hebben verder de havenarbeiders en de bouwvakken opgeleverd. Eigenaardig is het echter dat de politieke socialistische beweging juist bij de arbeiders in deze beide laatste vakken, alsmede onder de arbeiders in scheepsbouw en metaalindustrie, slechts in geringe mate weerklank vond, in veel meerdere mate daarentegen bij de arbeiders in de diamantindusirie, in de textielnijverheid en onder de landarbeiders.

Maar vooral schoot toch het bewustzijn van klassetoehoorigheid tegenover de bezittende klasse wortel bij bedrijven als de spoorwegen, die tot nog toe in Nederland de scherpste uitingen van klassenstrijd te aanschouwen gaven.

In 't algemeen geeft een vluchtige beschouwing den indruk dat minder de aard en de mate van ontwikkeling van het bedrijf in kapitalistische richting de stand der arbeidersbeweging beheerscht, dan de schijnbaar toevallige omstandigheid van het aanwezig zijn van goede leidende krachten en van de mate van geestelijke ontwikkeling der arbeiders. Feit is het dat b.v. het anarchisme zich het best handhaafde onder de minst ontwikkelde arbeiders, terwijl de meer ontwikkelden toegankelijker waren voor de sociaal-democratie. En waar die meerdere ontwikkeling gewoonlijk gepaard gaat aan betere arbeidsvoorwaarden en hoogeren levensstandaard, daar zag men in den regel dat het eer een

élite dan wel de massa der arbeiders was, die tot nog toe het socialisme, in zijn wetenschappelijken vorm, omhelsde en er voor streed.

Dat wil niet anders zeggen dan dat de socialistische beweging in Nederland nog in een zeker begin-stadium verkeert en dat zij, naar mijn vaste overtuiging, niet erin geslaagd is gelijken tred te houden met de ontwikkeling van het kapitalistisch bedrijf, niet heeft weten gebruik te maken van het menschen-materiaal dat die ontwikkeling voor haar schiep.

Een volledig overzicht daarover te geven is niet goed doenlijk. Uit de hiervoren voorkomende gegevens is daaromtrent reeds heel wat te putten. Maar toch meen ik hier nog even te moeten aangeven, het getal arbeiders dat reeds op 31 Dec. 1899 in de voornaamste vakken werkzaam was, waarbij ik afzonderlijk melding zal maken van die arbeiders die boven de 18 jaar zijn en niet anders zal rekenen dan de D's, d. w. z. de gewone arbeiders, met weglating van hen die eenige leidende funktie bekleeden. Weglatende bovendien al die vakken die over het geheele land geen 1000 arbeiders omvatten.

Arbeiders [1]) bij de:	Boven 18 jaar.		Beneden 18 jaar.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
Steenfabrikage . . .	9591	430	1326	205
Pannenfabrikage . . .	1572	24	323	6
Fijn aardewerk en porcelein	1731	816	146	335
Glasfabrikage	2081	137	772	96
Diamantklovers . . .	249		49	
Diamantslijpers . . .	6400	25	495	15
Diamantsnijders . . .	608	640	40	285
Boekdrukkers	1582	4	908	20
Letterzetters	4727	5	1657	
Steendrukkers. . . .	774		484	
Metselaars	13511		1512	
Opperlieden	6723		375	
Steenhouwerij. . . .	1581		457	
Timmerlieden	30240		8160	
Loodgieterij	1536		832	
Pleisteraars, stukadoors.	3166		462	
Schilders	13377		3369	
Behangerij	2944	91	935	13
Grondwerkers. . . .	7692		253	
Oliefabrikage	1602		136	
Meubelmakerij . . .	4333		1633	
Klompenmakerij . . .	2602		499	
Kuipers	2219		572	
Houtzagerij.	1968		255	
Mandenmakerij . . .	1766	10	585	10
Kleermakerij	10188	4276	2858	2784
Naaisters		3871		1447
Modisten		1376		701
Barbiers	1171		1063	
Waschinrichtingen enz.	1635	2733	250	715
Lederfabrikage . . .	1878		229	
Schoenmakerij. . . .	12422	781	4641	381
Zadelmakerij	857		319	
Veenderij	9593	1235	1024	247
Goudsmederij	1281	42	511	21

1) Hierbij zijn uitsluitend geteld de eigenlijke vaklieden, dus niet de arbeiders die wel in de bepaalde industrieën, doch niet aan het eigenlijke vak werken. B.v. timmerlieden, stokers, e. d. in fabrieken van aardewerk of zoo iets, zijn niet medegeteld.

Arbeiders bij de:	Boven 18 jaar.		Beneden 18 jaar.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
Kleine metaalnijverh. 1)	19554	285	7899	190
Machine- en werktuigenfabrikage . . .	7851		1623	
Electro-techniek . . .	444	192	187	167
Rijwielen en automobielenfabrikage . . .	841	5	129	2
Scheepsbouw	12691		2323	
Rijtuigfabrikage (spoor- en tramwagens inbegrepen)	2553		870	
Papier- en kartonfabr. .	2088	243	337	218
Boekbinderij	1371	29	736	26
Garenspinnerij . . .	2359	2367	906	1667
Wolleweverij	2732	639	253	189
Linnenweverij. . . .	1542	495	288	299
Katoenwevers	7786	2229	2634	1491
Bontfabrikage	1136	669	280	213
Tapijtfabrikage . . .	986	80	234	107
Gas en electriciteit . .	3567		135	
Meelfabrikage. . . .	3176		442	
Broodbakkerij	13514	53	4453	13
Koek- en banketbakkerij	1763		821	
Suikerfabrikage . . .	1363		83	
Suikerraffinaderij. . .	987		123	
Cacao en chocoladefabr.	952	459	317	163
Slagerij	7576		2846	
Boter- en kaasfabrieken.	1787	158	194	41
Margarinefabrikage . .	956	33	63	13
Bierbrouwerij	1763		135	
Sigaren- en tabaksw. .	12638	1940	6136	645

1) In deze groep zijn de in de vorige noot bedoelde menschen wel meegeteld, omdat de omvangrijkheid der groep het tot een reuzenwerk maakte ze uit te zonderen, en ze, wijl het hier over 't algemeen kleine nijverheid geldt, niet talrijk zijn. Tot deze groep behoort o. a. fabrikage van blikken, koperen, bronzen voorwerpen, van kachels, ijzerdraad, spijkers, brandkasten, naalden, spelden, de ijzergieterij, lettergieterij, smederij, fabr. van geëmailleerd ijzergoed e. d.

Arbeiders bij de:	Boven 18 jaar.		Beneden 18 jaar.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
Landbouw	246256	41202	40966	12591
Veeteelt. . . , . .	13816	3159	3971	1201
Tuinbouw	9540		2318	
Bloembollenkweekerij .	1523		353	
Boomkweekerij . . .	1149		292	
Zeevisscherij	7370		1900	
Handelsbedrijven [1]) . .	30576	1508	7648	613
Spoor- en tramwegpersoneel [2])	16534			
Zeevaart.	9408		499	
Binnenschipperij . . .	12417		2879	
Posterij, telegrafie en telefonie	5356	84	78	3
Expeditiearbeiders en sjouwerlieden . . .	4581		282	
Kelners	2336		331	
Losse werklieden . .	32958		261	

Dit zijn niet minder dan 75 groepen van arbeiders, iedere groep op zich zelf belangrijk genoeg om een eigen vakaktie te omvatten, al spreekt het van zelf dat enkelen er onder wegens gelijkheid van belangen, beter doen zich te kombineeren.

Dit is niet het geheel, maar het zijn de voornaamste groepen van menschen waarmede de beweging, die op het gebied van het bedrijfsleven zelf, werkzaam moet zijn om de omvorming van het ekonomisch stelsel door te voeren, zal moeten werken. De vergelijking van deze getallen met

1) Dit zijn alleen de werklieden. Winkelbedienden zijn in de statistiek als C's genoteerd en daardoor verward met kantoor- en toezichtpersoneel.

2) Hier zijn b.v. machinisten, hoofdkondukteurs, klerken enz. niet bij. Die zijn als C's geteld.

de getallen der in de vakbeweging in Nederland georganiseerden, kan een denkbeeld geven in hoe geringe mate de beweging der arbeiders tred gehouden heeft met de ontwikkeling van het kapitalistisch bedrijf.

Zij die de taak op zich hebben genomen, de Nederlandsche arbeidersklasse voor te lichten bij den strijd dien zij tot bereiking van haren vollen maatschappelijken en politieken invloed moet voeren, zullen goed doen in Nederland niet meer te zeggen dat de achterlijkheid van het kapitalistisch bedrijf oorzaak is der achterlijkheid van de arbeiders-klasse-beweging. De ontwikkeling van het bedrijfsleven is den stand der arbeidersbeweging ver vooruit.

De politieke beweging der arbeidersklasse, de sociaaldemokratie, heeft vrij grooten aanhang erlangd in maatschappelijke kringen, boven die der gewone arbeiders. Dat is een overgangsverschijnsel, van zeer nuttigen aard overigens. Het kapitalistisch bedrijf kweekt een vrij breede klasse van menschen die in het bedrijfsleven leidende funkties bekleeden, maar toch ondergeschikten zijn. Menschen die deze leidende funktie niet danken aan het bezit of medebezit van kapitaal, maar aan hun intellekt. Dit is het geval met den gewonen meesterknecht, en eveneens met den ingenieur in dienst eener kapitalistische onderneming.

Deze kategorie van menschen, uit de beroepstelling niet juist te onderscheiden, is al vrij talrijk en groeit, naarmate het grootbedrijf toeneemt, voordurend aan. Hierbij komen de personeelen in openbaren dienst of in dienst der openbare bedrijven.

Voor wat hun funktie betreft, heeft slechts een nietig klein deel der menschen eenig belang bij het voortbestaan der kapitalistische maatschappij. Een overgang

der produktiemiddelen in handen der gemeenschap, zou voor de meesten hunner geenerlei onteigening beteekenen.

De klasse dergenen die uit zucht tot behoud harer zelfstandigheid belang heeft bij het behoud van de bestaande produktiewijze, zij die een zelfstandig bedrijf uitoefenen, worden een steeds kleiner percentage der bevolking en daardoor kan het niet uitblijven dat de tegenstand tegen het socialisme steeds zwakker zal worden.

Het voornaamste, misschien het eenige, wat er gebeuren moet, is de klasse die bij het behoud van het kapitalistisch stelsel niets en bij het verkrijgen van het socialistisch stelsel alles te winnen heeft, de proletariërsklasse, op te wekken tot strijd en op te leiden tot strijders tegen het kapitalisme en voor het socialisme.

II.

KONKLUSIE.

Het doel der sociale wetenschap moet zijn, na onderzoek van alle maatschappelijke krachten, hun wording en werking, den weg te wijzen tot vorming eener samemleving, waarin die krachten zóó worden aangewend dat ze de geheele menschheid den hoogst mogelijken levensstandaard doen bereiken.

De socialistische wetenschap heeft bewezen dat de kapitalistische regeling waaronder wij thans leven, niet alleen dat doel niet heeft bereikt, maar dat doel zelfs niet nastreeft. Het geheele stelsel waarin de produktiemiddelen eigendom van één klasse schier zijn en in steeds

grootere mate eigendom van die klasse worden, waarin iedere vooruitgang in techniek, in produktievermogen, een grootere scheiding teweeg brengt tusschen arbeider en arbeidsmiddel, en het stelsel aan een bezitter van het arbeidsmiddel een dusdanige overmacht geeft, dat hij de voordeelen van de verbeterde produktiemiddelen geheel naar zich toehaalt, is er op ingericht alle voordeelen naar één klasse toe te brengen en de groote massa der menschen te berooven van alle vruchten van den vooruitgang.

Het spreekt van zelf dat de klasse die van dezen toestand de dupe is, zoodra ze dat in ziet, pogingen gaat doen om verandering in den toestand te brengen. Eerst openbaart zich dat in vechten tegen onmiddellijk gevoelde misstanden, doch dra komt er systeem in het verzet. Vaste organisatie wordt er gevormd en zoodra blijkt dat de misstanden wortelen in het stelsel zelf, wordt tegen dat stelsel den strijd aangebonden.

Dat doet de socialistische beweging.

Voor haar zijn twee voorwaarden onontbeerlijk: Het bewijs dat het stelsel waartegen ze strijdt, werkelijk uitteraard belet dat een rechtmatige arbeids- en produktieverdeeling tot stand komt, en het bewijs dat de gang der maatschappelijke, vooral der ekonomische ontwikkeling, zóó is dat hij de maatschappij nader brengt bij het nagestreefde socialistische stelsel.

Dit werkje moet beschouwd worden als een bijdrage om de hier gevorderde bewijzen te leveren, of te versterken, voor zoover Nederland betreft.

Belet het kapitalistische stelsel een rechtmatigen produktieregeling en produktenverdeeling?

Ongetwijfeld heb ik daartoe een aantal bewijzen bijgebracht en aangetoond dat de gang der maatschap-

pelijke ontwikkeling, ook in Nederland, leidt tot grootere scheiding tusschen arbeider en arbeidsmiddel, terwijl een betere verdeeling der produkten nadering tusschen deze beide eischt, een goede verdeeling de vereeniging van beiden in één hand.

Hij die de produktiemiddelen heeft, beschikt over het produkt, en geen macht ter wereld zal in die omstandigheden verhinderen dat het produkt gebruikt wordt om persoonlijk voordeel te bezorgen aan den bezitter der produktiemiddelen.

De toename van het aantal arbeiders, de relatieve afname van het aantal zelfstandigen, juist en vooral in de industrieele bedrijven waar de meeste vooruitgang in gevonden wordt, toont het grooter worden der scheiding aan. De beschikking over het produkt wordt absoluter naarmate de produktiemiddelen samengetrokken worden in minder handen.

En waar, zooals in den landbouw, zich dit al niet direkt uitstrekt tot het bedrijf zelf, maar alleen het voornaamste produktiemiddel, de grond, grootendeels in handen van de bezittende klasse is, en hoe langer hoe meer komt, daar hebben wij toch nog kunnen waarnemen hoe met tal van andere grijpers het kapitaal den werkenden mensch ook in dat bedrijf omknelt en tot schatting betalen dwingt, zoodat ook daar een belangrijk deel van de vruchten van den arbeid gaat naar de klasse die aan den arbeid zelf geen, of geen evenredig, deel heeft genomen.

Waar aldus de ontwikkelingsgang is, spreekt het vanzelf dat van een rechtmatige verdeeling der produkten, zonder verandering van stelsel, nooit sprake zijn zal. Juist waar de techniek het verst gevorderd is, zien wij de vruchten van den arbeid tot milliarden hooge be-

zittingen, zich ophoopen in handen van enkelen, waardoor reeds het verkrijgen van een belangrijk deel der produktie door de groote massa, is buitengesloten.

Niet alleen dus dat het zoo is, maar de neiging is er om de scheiding steeds dieper en breeder te maken.

Er is beweerd dat niettegenstaande het kapitalistisch stelsel heerscht, toch vooruitgang waar te nemen valt in den levensstandaard van de arbeiders en daarin ziet men een bewijs dat ook binnen het kapitalisme betere verhoudingen kunnen worden bereikt.

Ik heb dit punt voor Nederland, in een hoofdstuk behandeld en hoewel, gelukkig, kunnende toegeven dàt er geen verarming is in den zin der eens onder de socialisten veel aangehangen verarmingstheorie, ben ik tot de konklusie gekomen dat de verbeteringen in den levensstandaard zóó weinig beteekenen in vergelijking bij hetgeen moet worden geëischt en in vergelijking bij hetgeen mogelijk is bij gemeenschappelijke produktie en konsumtie, dat deze bewering als onjuist moet worden op zij gezet. Het is de vraag niet of het loon met eenige centen is gestegen, de vraag is of een menschwaardig bestaan zal worden bereikt voor allen. En dat is binnen het kapitalisme uitgesloten.

De verarmingstheorie is onjuist gebleken. Wel was de tendenz van die verarming aanwezig, maar de eischen aan de arbeiders gesteld door de verbeterde techniek, de ontwikkelingseischen waaraan moest worden voldaan om geschikt te zijn voor arbeider in de moderne industrie, waren van dien aard dat alleen door minder zwakke en minder onwetende arbeiders er aan kon worden voldaan. De loonen zijn gestegen, maar er wordt ook een veel hoogere soort arbeid vereischt. Het is nog de vraag of de arbeidskracht beter betaald wordt. Een

arbeider produceert meer dan voorheen. Zoodoende is de verhoogde levensstandaard van de arbeiders er niet eens gekomen omdat het kapitalistisch stelsel het wilde, maar alleen omdat de vroegere levensstandaard het kweeken van voldoende geschoolde arbeidskracht verhinderde.

Voortdurend zien wij in heel de wereld de arbeidersklasse pogingen doen om den levensstandaard te doen stijgen. Vaak lukken die pogingen, vaak mislukken ze. In elk geval is de tegenstand vaak ontzaglijk. En soms stopt in een land de opwaartsche beweging jaren lang. Zoo is loonstandaard en werktijdverkorting in Engeland in de jaren 1901—1906 in 't geheel niet vooruit gegaan, in de laatste twee jaren is er zelfs in tal van vakken achteruitgang te konstateeren, terwijl er een werkeloosheid heeft geheerscht die honderdduizenden aan lager wal heeft gebracht.

De *theorie* van den regelmatigen terugkeer der krisissen is onjuist gebleken, maar de krisissen blijven daarom nog niet uit en de schommelingen in de konjunktuur blijven zeer ernstig drukken op duizenden en honderdduizenden arbeiders, die aan het werkeloosheidgevaar zijn blootgesteld.

Er is meer.

De openbare machten, de staten, geraken in een steeds moeilijker parket. De kapitalistische konkurrentie smeedt de kapitalisten van één zelfde land aaneen en de respektieve regeeringen spannen zich in, hun zaken over heel de wereld te bevorderen. Het imperialisme, de wereldpolitiek, die beter wereldmarkt-politiek kan worden geheeten, brengt voor de staten ontzaglijke offers van militaire toerustingen mede. En het geld voor die toerustingen zoowel als voor de koloniale ondernemingen die niet van militairen aard zijn, wordt voor

het overgroote deel door indirekte belastingen gehaald, waardoor de levensstandaard wordt gedrukt. Het protektionisme viert in enkele landen hoogtij, de levensmiddelen en andere benoodigdheden worden kunstmatig duurder gemaakt. Maar nog sterker invloed heeft het trust- en kartel-wezen, dat de konkurrentie verwijdert uit een aantal bedrijfstakken en zoodoende langs nieuwe wegen zware belastingen heft van de konsumeerende massa. Of die belastingen beteekenen dat de prijzen dier produkten stijgen, dan wel dat verlaging der prijzen, mogelijk geworden door verbeterde techniek, wordt tegen gehouden, verandert in het wezen der zaak niets.

Beide elementen hebben voor gevolg: verhindering van het stijgen van den levensstandaard.

De vraag doet zich nu voor wat de staatsmacht in deze bereiken kan. Of zij in staat is den neerdrukkenden invloed van het kapitalistische stelsel te neutraliseeren.

Doch juist de staatsmacht in de kapitalistische landen zien wij aan handen en voeten gebonden door het kapitalisme. Het kapitalisme heeft thans de produktieve krachten der natie in handen en een ontplooiïng dier produktieve krachten is tegelijk een verdere ontplooiïng van het kapitalisme. Al wat de staat doet ter bevordering van den groei der produktieve krachten komt aan het kapitalisme ten goede, terwijl, door den zonderlingen bouw van het stelsel, de belasting van het kapitalisme indirekt een belasting en belemmering van de produktie is.

Gesteld Frankrijk heft een inkomstenbelasting van 10 pCt., dan krijgt de kapitalist er voordeel in te zien, als hij zijn kapitaal op slinksche wijze in het buitenland belegt, en de rente, voor zoover hij ze voor vertering niet noodig heeft, in het buitenland laat. Komt er schaarste van kapitaal op de Fransche industrieele markt,

dan wordt het kapitaal duur, de rente hoog, het konkurrentievermogen der industrie geringer. Het land met een inkomstenbelasting van slechts 1 of 2 pCt. krijgt een grooten voorsprong op de wereldmarkt. Dat zal eerst anders worden zoodra, de produktiemiddelen in handen der gemeenschap zijnde, de afzet naar binnen grooter wordt, en de behoefte om voor anderen te werken geringer.

De staat zou den levensstandaard der arbeidersklasse belangrijk verhoogen door de zorg voor den ouden dag en de zorg voor weduwen, weezen en gebrekkigen op zich te nemen. Een enkele kapitaalrijke staat zou dat zeker, bij lage pensioen-eischen, kunnen doen. Nederland zou het zeker kunnen.

Maar over 't algemeen staan de verantwoordelijke politici zóó ontzet over dezen eisch, ze zien zóó machteloos naar de cijfers der kosten, dat er blijkbaar geen denken aan is dat deze zaak in de eerstvolgende jaren in de groote landen zal worden verwezenlijkt.

Voorname hervormingen zullen dan ook waarschijnlijk binnen het kapitalisme slechts bereikbaar zijn op een gebied waar ze niet direkt geld kosten aan den staat, zooals met werktijdverkorting het geval is. Langs dezen weg is de levensstandaard wel te verhoogen, doch de kracht die de arbeidersklasse er door erlangt, zal zeker terstond moeten worden gebruikt om naar verandering van het maatschappelijk stelsel zelf, te streven.

Zoo meen ik als bewezen te kunnen aannemen dat het kapitalistisch stelsel verhindert een dusdanige produktieregeling en produktieverdeeling te verkrijgen, dat de armoede tot het verledene kan behooren, een eisch die door de toename van het produktievermogen zelf, zeker mag worden gesteld.

Behalve de vraag of het kapitalistische stelsel opheffing der armoede verhindert, doet zich ter beoordeeling van de kansen van het socialisme, deze tweede vraag voor:

Is de gang van de ekonomische ontwikkeling zóó, dat hij de voorwaarden tot de verwezenlijking van het socialisme, schept?

Die voorwaarden zijn o.a.: koncentratie der bedrijven, zoodat gemeenschappelijke inbezitname mogelijk is; een arbeidsklasse, talrijk genoeg en voldoende één en georganiseerd om den tegenstand der bezittende klasse te overwinnen.

Ik kon aantoonen dat de steden, ook in ons land, snel groeiden, dat de agglomeratie van de bewoners des lands in enkele centra, zeer snel gaat.

Dat is een voorwaarde voor vele takken van produktie, om in handen der gemeenschap te worden gebracht. De levering van water, vuur, licht, beweegkracht; plaatselijke vervoermiddelen, woningen en sommige voedingsmiddelen, zijn wel de eerst aangewezen zaken die de gemeenschap ter hand kan nemen. Ze hebben voor een groot deel alleen beteekenis in de steden en krijgen grootere beteekenis met den groei dier steden. Deze dingen ter hand te nemen, is de taak der gemeente. De Staat kan bedrijven ter hand nemen als het vervoer en verkeer en verder liggen het eerst voor de hand de naasting van den grond en van alle grootbedrijven die in handen van enkele kapitalisten zijn.

Daarnaast ontwikkelt zich het coöperatiewezen dat van groote beteekenis zal zijn bij de vervanging van den kapitalistischen handel.

Zijn er in de kapitalistische ontwikkeling in Nederland verschijnselen die in deze richting sturen? Ik meen er vele in dit werkje te hebben aangewezen.

De gelegenheid tot het ontvangen van inkomen, zonder arbeid te hebben verricht, wordt bij elk stuk der produktiemiddelen, hetwelk door de gemeenschap wordt geëxploiteerd geringer. Het nieuwe kapitaal zal moeilijker plaatsing vinden, de rente daardoor dalen. Dat stelt de openbare lichamen die leeningen hebben moeten sluiten voor de naasting van die produktiemiddelen die een genoegzamen trap van ontwikkeling hadden bereikt, is de gelegenheid die leeningen te konverteeren waardoor middelen worden verkregen nieuwe takken van bedrijf ter hand te nemen. Zoodoende onttrekken zich de produktieve krachten hoe langer hoe meer aan het partikuliere bedrijf, waardoor de produkten zelf ten goede komen aan de gemeenschap.

Dit alles is echter in hooge mate, een kwestie van macht. De arbeidersklasse moet in getal en organisatie machtiger zijn dan de klassen die bij het behoud van het bestaande belang hebben. Het spreekt haast van zelf dat de hoofdslag tusschen deze twee machten, de eene die naar het socialisme wil, en de andere die het kapitalistisch stelsel wil behouden, zal worden geslagen in den strijd om de staatsmacht.

Ik geloof niet dat alle bedrijven, zelfs niet alle grootbedrijven, over de schijf van den staat, in handen der gemeenschap moeten worden gebracht. Er zijn bedrijven die langs coöperatieven weg gesocialiseerd zullen worden. Het lijkt vrij waarschijnlijk toe dat dit met de voedingsbedrijven zeker zal gebeuren. In Engeland, België en gedeelten van Duitschland en Frankrijk heeft de coöperatie op dit gebied reeds groote dingen tot stand gebracht, en aan hare verdere ontwikkeling staat niets duurzaams den weg. Ik heb hier niet het oog op de produktieve, voor de markt werkende coöperaties, doch op de

verbruiksvereenigingen. Produktie en konsumtie, de eerste zich regelend naar de behoefte van de laatste, dat is de basis der maatschappelijke organisatie die het kapitalisme vervangen moet.

Er zijn, met het oog op deze kenmerken van de ontwikkelingsgang naar het socialisme, behalve de bedrijfsontwikkeling, drie dingen noodig:

1e De politieke ontwikkeling moet in demokratische richting gaan.

2e De voorbereiding der gemeenschappelijke produktie moet in de bedrijfsontwikkeling liggen.

3e De arbeidersklasse moet de omvorming der maatschappij willen en tot stand brengen.

De demokratische ontwikkeling van Nederland heeft veel geleden onder de afwijkingen die in de socialistische arbeidersbeweging hebben plaats gehad. Indien de kiesrecht-beweging der jaren 1883—1885, die de eerste politieke beweging van beteekenis der Nederlandsche arbeiders was, energiek en doelbewust, zonder afwijkingen, was voortgeschreden, zou het land ongetwijfeld reeds geruimen tijd in het bezit zijn van algemeen kiesrecht, en zou de demokratische ontwikkeling van het land een heel eind verder zijn. De afdwaling van de geheele partij, naar het anarchisme, die in 1893 en 1894 plaats vond, is voor die ontwikkeling een groote ramp geweest.

Maar de onmiddellijk daarna opkomende S. D. A. P. die de politieke arbeidsbeweging herstelde, heeft veel goed gemaakt, en o. a. tengevolge gehad dat in de burgerij zelf een demokratische partij opstond.

De tegenstand tegen algemeen kiesrecht is nog groot. doch niet onoverwinlijk. En in heel dat deel der wereld dat in dezelfde ontwikkelingsphase verkeert, is thans de

